ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಬೇಲೂರು ಮುಖ್ಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

(ಇತಿಹಾಸ ಎಂ.ಫಿಲ್ ಪದವಿಗಾಗಿ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಾದರಪಡಿಸಿದ ಎಂ.ಫಿಲ್. ನಿಬಂಧ)

ಸಂಶೋಧಕ
ಎಂ.ಜಿ. ಕೇಶವ

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು
ಡಾ. ರಾಚಯ್ಯ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಘ (ರಿ), ಮಂಡ್ಯ.
ಲ್, ಶ್ರೀಕಂಠೇಶಗೌಡ ಸಂಶೋಧನಾ ಕೇಂದ್ರ
(ಕನ್ನಡ ವಿ.ವಿ. ಹಂಪಿ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದೆ)
2007-2008

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಬೇಲೂರು ಮುಖ್ಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

(ಇತಿಹಾಸ ಎಂ.ಫಿಲ್ ಪದವಿಗಾಗಿ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಾದರಪಡಿಸಿದ ಎಂ.ಫಿಲ್. ನಿಬಂಧ)

ಸಂಶೋಧಕ
ಎಂ.ಜಿ. ಕೇಶವ

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು
ಡಾ. ರಾಜಯ್ಯ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಘ (ರಿ), ಮಂಡ್ಯ.
ಎಂ.ಎಲ್. ಶ್ರೀಕಂಠೇಶಗೌಡ ಸಂಶೋಧನಾ ಕೇಂದ್ರ
(ಕನ್ನಡ ವಿ.ವಿ. ಹಂಪಿ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದೆ)
2007-2008

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರ ಪ್ರಮಾಣಪತ್ರ

"ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಬೇಲೂರು ಮುಖ್ಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ: ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ" ಎಂಬ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಎಂ.ಫಿಲ್. ಪದವಿಗಾಗಿ ಶ್ರೀ ಎಂ.ಜಿ.ಕೇಶವ ಅವರು ನನ್ನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಪ್ರಬಂಧದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗವನ್ನು ಈ ಮೊದಲು ಯಾವುದೇ ಪದವಿಗಾಗಿ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಸ್ಥಳ: ಮಂಡ್ಯ

ದಿನಾಂಕ: 10-09.08

(ಡಾ. ರಾಚಯ್ಯ)

ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ,

ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ,

ಮೈಸೂರು

<u>ಸಂಶೋಧಕನ ಪ್ರಮಾಣ ಪತ್ರ</u>

ಹಂಪಿಯ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿರುವ ಮಂಡ್ಯದ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಘವು ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ಎಂ.ಎಲ್. ಶ್ರೀಕಂಠೇಶಗೌಡ ಸಂಶೋಧನಾ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ 2007–08 ನೇ ಸಾಲಿಗೆ ಇತಿಹಾಸ ಎಂ.ಫಿಲ್ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಿ ನಾನು ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆದಿರುತ್ತೇನೆ. ನನ್ನ ಎಂ.ಫಿಲ್ ಅಧ್ಯಯನದ ಅಂಗವಾಗಿ ಸಂಶೋಧನಾ ನಿಬಂಧ ರಚಿಸಲು "ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಬೇಲೂರು ಮುಖ್ಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ" ವಿಷಯವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಡಾ. ರಾಚಯ್ಯ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ ಈ ನಿಬಂಧವನ್ನು ರಚಿಸಿರುತ್ತೇನೆ.

ಈ ನಿಬಂಧವನ್ನಾಗಲಿ ನಿಬಂಧದ ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನಾಗಲಿ ಬೇರೆ ಯಾವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹಾಗೂ ನಿಯತ ಕಾಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವ ವಿದ್ಯಾಲಯವು ನೀಡುವ ಎಂ.ಫಿಲ್. ಪದವಿಗಾಗಿ ಈ ನಿಬಂಧವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆ.

ಸ್ಥಳ : ಮಂಡ್ಯ
ದಿನಾಂಕ : 10.9.08

(ಎಂ.ಜಿ. ಕೇಶವ)
ಸಂಶೋಧಕ, ಚರಿತ್ರೆ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಘ (ರಿ) ಮಂಡ್ಯ
ಎಂ.ಎಲ್. ಶ್ರೀಕಂಠೇಶಗೌಡ ಸಂಶೋಧನಾ ಕೇಂದ್ರ
(ಕನ್ನಡ ವಿ.ವಿ. ಹಂಪಿ–ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದೆ.)

ವಿಷಯಸೂಚಿ

ಅಧ್ಯಾಯ 1

1.1 ಪೀಠಿಕೆ

ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ರಂಗ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜ ಮನೆತನಗಳು ಆಳಿ-ಅಳಿದು ಹೋಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇಂದಿಗೂ ಕೂಡ ಅವರು ಬೆಳೆಸಿ ಪೋಷಿಸಿದ ಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾಂತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದೇ ಜನರ ಜೀವನದೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತು ಮುಂದುವರಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ. ರಾಜರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ನೆಲೆಯೂರಲು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಕೊಂಡ ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆಗಳು ಪ್ರಮುಖ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಂಡವು. ಮುಂದೆ ಈ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳೇ ಆಯಾ ರಾಜ-ಮನೆತನಗಳ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಾರಿಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ರಾಜ ಮನೆತನಗಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ರಾಜ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡು, ತಲಕಾಡು, ಸೋಮನಾಥಪುರ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳು ರಾಜಕೀಯ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಅರಸರ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೆ ಗಣನೀಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿವೆ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಈ ನಗರಗಳು ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿರದೇ ಈ ನಗರಗಳ ಚಲುವು ಮತ್ತು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ಜನರನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ, ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸಿದವು. ಇದರಿಂದ ನಗರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇಂತಹ ಆಕರ್ಷಣೀಯ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ನಗರಗಳು ಅನೇಕ ಶತ್ರು ರಾಜ್ಯಗಳ ವಕ್ರದೃಷ್ಟಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಹಲವು ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ಕೂಡ ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಪರಾಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಶತ್ರುಗಳ ದಾಳಿಗಳಿಂದ ತಮ್ಮ ನಗರಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ರಕ್ಷಿಸಿ, ಪೋಷಿಸಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿದರು

ಎಂಬುದನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದೇ ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ.

1.2 ಅಧ್ಯಯನದ ಸ್ವರೂಪ

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಿನ್ನಲೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯು ದೊರಕದಿರುವುದು ಸೋಜಿಗದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಬೇಲೂರು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಳವಾಗಿ, ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಈ ನಗರದ ಪಾತ್ರವೇನು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವು ಹೊಂದಿದಂತಹ ಪಾತ್ರವೇನು ಮತ್ತು ಇದರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಏನು ಇದರಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದೇನಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕಾದದ್ದು ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಈ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಮನಗಂಡು ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧಕರು ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಉಜ್ವಲತೆಯಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ನಗರಗಳ ಪಾತ್ರವೇನು ಅವು ಯಾವ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು ಅವುಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೇನು, ಅವುಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳೇನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಈ ನಗರಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಏನು ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಈ ಸಂಶೋಧನಾ ವಿಷಯವನ್ನು ಆರಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

1.3 ರಾಜಕೀಯ ಹಿನ್ನಲೆ

ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಅಲ್ಲದೇ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಪ್ರಮುಖ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಎಷ್ಟು ವೈಭವವೋ ಅಷ್ಟೇ ಭವ್ಯವಾದುದು ಅವರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸ. ಇಂತಹ ಒಂದು

ಉಜ್ವಲ ಪರಂಪರೆಗೆ ಅನೇಕ ಪ್ರಮುಖ ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಕಾರಣರಾದರು. ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಅಂದರೆ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ.1970 ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಈ ಮನೆತನ ಸುಮಾರು ನಾನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1346ರ ವೇಳೆಗೆ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಮನೆತನವೆನೆಸಿಕೊಂಡು ರಾರಾಜಿಸಿತು ನೃಪಕಾಮ. ವಿನಯಾದಿತ್ಯ, ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ, ಎರಡೆಯ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ, ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹ, ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮುಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಭುತ್ವ ಉತ್ತುಂಗ ಶಿಖರಕ್ಕೇರಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂತತಿಯ ಅರಸರು ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂವರ್ಧನೆಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾದರು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅದು ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಕಾಲ, ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಅವನತಿಯ ಕಾಲ ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದಂತೆ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 970 ರ ವೇಳೆಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 10 ಮತ್ತು 11ನೇ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಲುಕ್ಯರಿಗೂ ಮತ್ತು ಚೋಳರಿಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆದವು. ರಾಜ ರಾಜ ಚೋಳರು ಕ್ರಿ.ಶ. 1004 ರಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರನ್ನು ಪರಾಭವಗೊಳಿಸಿ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಚೋಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡನು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬಹುಶಃ ಗಂಗರ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಂಸ್ಥಾನವೊಂದರ ಮಂಡಲಿಕನಾಗಿಯೇ ಅಥವಾ ಗಂಗರ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲೋ ಇದ್ದ ಸಳನು ಕ್ರಮೇಣ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊಯ್ಸಳ ಮನೆತನವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನು.

ಸಳನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಅಧೀನರಾಗಿಯೇ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರು ಗಂಗರ ಬಿರುದುಗಳಾದ 'ರಾಜಮಲ್ಲ ಪೆರುಮಾಡಿ' ಹಾಗೂ 'ವಿಕ್ರಮ ಗಂಗ' ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಚೋಳರು ಕ್ರಿ.ಶ. 1004 ರಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ ನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳರು ಗಂಗರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1006ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಪರವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಮಾಂಡಲಿಕನು ಕಲಿಯೂರು

ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚೋಳರನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಚೋಳ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಅಪ್ರಮೇಯನಿಂದ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸಂಗತಿಯು ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತ ದಂತಕಥೆಗಳು ಕ್ರಿ.ಶ. 11ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದಲೂ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಅದು ಹೊಯ್ಸಳ ಇತಿಹಾಸದ ಸಂಘಟನೆಯ ಯುಗ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಥೆಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕೆಂದರೆ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ಸಳ ಎನ್ನುವವನು ಒಬ್ಬ ವೀರ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಾ ಜೈನ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವನು ವಾಸಂತಿಕಾದೇವಿ ಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ದೇವಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದನು. ದೇವಾಲಯವಿದ್ದುದು ಸೋಸೆವೂರು ಅಥವಾ ಶಶಕಪುರ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕುಲದೇವತೆ ವಾಸಂತಿಕಾ ದೇವಿಯನ್ನು ಪೂಜಿಸಿದ ನಂತರ ಅಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ತನ್ನ ಗುರುವಾದ ವರ್ಧಮಾನ ಸುದತ್ತರ ಬಳಿಗೆ ಒಂದು ಅವನ ಆಶೀರ್ವಾದವನ್ನು ಮತ್ತು ಧರ್ಮ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಬಂದು ಕುಳಿತನು, ಆ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಡಿನಿಂದ ಒಂದು ಭಯಂಕರವಾದ ಹುಲಿಯು ಗರ್ಜಿಸುತ್ತಾ ಅವರ ಮೇಲೆ ಹಾರಿತು. ಆಗ ಗುರುಗಳು ಪೊಯ್ ! ಸಳ ! (ಸಳ ಹೊಡಿ) ಎಂದು ಕೂಗಿದರು. ವೀರನಾಗಿದ್ದ ಶಿಷ್ಯನು ತನ್ನ ಗುರುವಿನ ಆದೇಶದಂತೆ ಆ ಹುಲಿಯನ್ನು ಇರಿದು ಕೊಂದನು, ಅಲ್ಲದೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಅಥವಾ ಹೊಯ್ ಸಳ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ತನ್ನ ವಂಶನಾಮವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡನು ಹುಲಿಯನ್ನು ವೀರನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವು ಅವನ ವಂಶದ ಚಿಹ್ನೆಯಾಯಿತು.[1] ಹೊಯ್ಸಳ ಇತಿಹಾಸದ ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಈ ಕಥೆಯನ್ನೇ ಅಥವಾ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಂದಿಗೆ ಅದನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜವಂಶದ ಮೂಲವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಸಳನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಸಳನು ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ತನಗೆದುರಾದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕನಾದನು.

ನೃಪಕಾಮ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1006–1047)

ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ಅಸ್ಪಷ್ಟತೆಯ ಮಬ್ಬಿನಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬರುವ ಮೊದಲನೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ನೃಪಕಾಮ. ಅವನು ಬಹು ಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದ ಆಶೋತ್ತರಗಳಿದ್ದ ನಾಯಕನು ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧಾರ ಅವನಲ್ಲಿತ್ತು ಗಣನೀಯ ರಾಜ

ನೀತಿಜ್ಞನು ಆಗಿದ್ದ ನೃಪಕಾಮನು ಗಂಗ ಮತ್ತು ಕದಂಬರೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡಿದ್ದನು.

ವಿನಯಾದಿತ್ಯ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1047-1097)

ನೃಪಕಾಮನ ನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1047 ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಇವನು ಸುಮಾರು 50 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದನು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಹೊಯ್ಸಳರು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಲುಕ್ಯರೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1068 ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಕಾಲವಾದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಹೋದರನಾದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೂ ವೈಮನಸ್ಯ ಹುಟ್ಟಿತು. ಆಗ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ತನ್ನ ಮಗನಾದ ಎರೆಯಂಗನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರನ ನೆರವಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದ ನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮರಣ ಹೊಂದಿದನು. ಆಗ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಚಾಲುಕ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನದ ಸ್ಪರ್ಧಾರಹಿತ ಅಧಿಪತಿಯಾದನು. ಆಗ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನು ವಿಕ್ರಮಾಧಿತ್ಯನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲು ಶಂಕಿಸಲಿಲ್ಲ. ಎರೆಯಂಗ ಇನ್ನೂ ರಾಜಕುಮಾರನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ತನ್ನ ಶೌರ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಲು ಇನ್ನೊಂದು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಹೊಂದಿದನು. ಅವನು ಮಾಲವ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಾಪಶಾಲಿ ಎನಿಸಿದ್ದ ಭೋಜರಾಜನ ದುರ್ಗ ಧಾರಾನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನು.[2]

ಹಾಗೆಯೇ ಅವನು ಚಕ್ರಗೊಟ್ಟವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನು ಇತರ ಸಾಮಂತ ಅರಸರಿಗಿಂತ ಎರೆಯಂಗನು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಯಾಗಿ ಮೆರೆದನು. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಎರೆಯಂಗ ಧಾರಾ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ನಾಶಮಾಡಿದುದ್ದಕ್ಕೆ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪರಮಾರರ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಜಗದ್ದೇವ ದೋರಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದನು. ಜಗದ್ದೇವನು ಎರೆಯಂಗನಂತೆಯೇ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದನು. ಆಗ ಎರೆಯಂಗನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನರು ಈ ದಾಳಿಯನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಲು ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು.[3]

ಒಂದನೇ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1102-1108)

ಎರೆಯಂಗನ ಮರಣದ ನಂತರ ಕ್ರಿ.ಶ. 1102 ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೇ ಬಲ್ಲಾಳ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಸಲು ಬಯಸಿದನು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ರಾಜಧಾನಿಯು ಸೊಸೇವೂರಿನಿಂದ ಬೇಲೂರಿಗೆ (ವೇಲಾಪುರ) ವರ್ಗಾಯುಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಆಗ ದೋರಸಮುದ್ರ (ಹಳೇಬೀಡು) ಪರ್ಯಾಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.[4]

ಬಲ್ಲಾಳನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1104 ರಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದನು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶೈವ ಧರ್ಮವು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ. ಅವನು ಶೈವನಾಗಿ ಮತಾಂತರ ಗೊಂಡನು. ಆತನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ನಂತರ ಅವನ ಸಹೋದರನಾದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನು.

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1108-1142)

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ನಿಜವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವನು ಈತನು ಗಂಗವಾಡಿಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನು. ಒಂದನೇ ಬಲ್ಲಾಳನ ಮರಣ ನಂತರದ ಕ್ರಿ.ಶ. 1108 ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಿಂದ ಮುಕ್ತರಾಗುವುದು ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮಾಡುವುದು ಈತನ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳಾಗಿದ್ದವು.[5]

ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೋರಸಮುದ್ರ ಅಥವಾ ಹಳೇಬೀಡು ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟದ ರಾಜನಾದ ಧ್ರುವನು ಅಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆಯ ಹೆಸರೇ ಅದಕ್ಕೆ ಬಂದಿದೆ.[6] ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಂಕಾಪುರ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡು, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾದವು. ಅವನು ಹೊಂದಿದ್ದ 'ತಲಕಾಡುಗೊಂಡ' 'ಮಲೆ ಪರೊಳ್‌ಗಂಡ', 'ಗಂಡಗಿರಿನಾಥ', ಕದನ ಪ್ರಚಂಡ ಸತ್ಯ ರತ್ನಾಕರ ವಿವೇಕ ನಾರಾಯಣ ಸಾಹಸಭೀಮ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳು ಅವನ ಯುದ್ಧ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮಹಾ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತವೆ. ಗಂಗವಾಡಿಯು ಚೋಳರ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಗಿ ಇದ್ದುದು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ.

ಹೊಯ್ಸಳ ದಂಡನಾಯಕ ಗಂಗರಾಜನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1116 ರಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಚೋಳರಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನು.[7] ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ 'ತಲಕಾಡುಗೊಂಡ' ಎಂಬ ಬಿರುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ತಲಕಾಡಿನ ವಿಜಯದ ನಂತರ ಚೋಳ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೂ ದಿಗ್ವಿಜಯ ನಡೆಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಅವನು 'ಕಾಂಚಿಗೊಂಡ' ಎಂದು ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದನೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಮಧುರೆಯು ಅವನ ಹಸ್ತಗತವಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತೆಂದು ಅವನ ದಂಡನಾಯಕನೋರ್ವನಿಂದ ಜನನಾಥಪುರವು ನಾಶವಾಯಿತೆಂದು ಕಾಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಜಯಭೇರಿಯ ಮೂಲಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಡಿಸಿಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸೇಲಂ, ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಮುಂತಾದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು 'ಕಾಂಚಿಕೊಂಡ' ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದುಕ್ಕೆ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವನ ದಂಡನಾಯಕ ಗಂಗರಾಜನು ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿದರೂ ಅವನು ಆರನೇ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಾಮಂತನಾಗಿಯೇ ಇದ್ದು ಕ್ರಿ.ಶ. 1126 ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆಯೇ ತಾನು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡನು. ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಕೊಂಡು (ಸೇಲಂ) ನಹ್ಗಲಿ (ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೂರ್ವಭಾಗ) ತಲಕಾಡು (ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಗಂಗವಾಡಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿ, ಬನವಾಸಿ ಹಾನಗಲ್, ಹುಲಿಗೆರೆ, ಹಲಸಿಗೆ ಮತ್ತು ಬೆಳವೊಲ ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಿತು. ಅವನು ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರಯೋಧನೆಂದು ಕೀರ್ತಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿತ್ತು.

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲು, ಶಾಂತಿಯಲ್ಲೂ ಅವನ ಸಮಾನವಾಗಿ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾಗಿದ್ದನು. ಸೈನ್ಯ ಸಮೇತನಾಗಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದು ಅವನಿಗೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮದ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯು ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಗೊಂಡಿತು. ಅದು ಜೈನ ಧರ್ಮದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಜೈನಳಾಗಿದ್ದ ಅವನ ರಾಣಿ ಶಾಂತಲದೇವಿಯು ಸಂಗೀತ ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೀಣೆಯಾಗಿದ್ದಳು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ಜೈನ, ಶೈವ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ವೈಷ್ಣವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದನು.[8] ಇವನು ಬೇಲೂರು, ತಲಕಾಡು, ಮೇಲುಕೋಟೆ, ತೊಣ್ಣೂರು, ಗದಗ, ಬಂಕಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನು.

ಒಂದನೇ ನರಸಿಂಹ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1142-1173)

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದನೇ ನರಸಿಂಹನು ಕೇವಲ ಎಂಟು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದನು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತರ ನಿಷ್ಠೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಅವರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1154 ರಲ್ಲಿ ಕಲಚೂರಿ ಬಿಜ್ಜಳನು ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬನವಾಸಿ ಬೆಳವೊಲ, ನೊಳಂಬವಾಡಿ, ಪ್ರದೇಶಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರಿಂದ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋದವು.[9] ಈತನು ವಿಲಾಸಿಯು ಬೋಗಜೀವಿಯು ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ತನ್ನ ನಲವತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಮರಣ ಹೊಂದಿದನು.

ಎರಡನೇ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1173-1220)

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ನಂತರ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲಿ ಎರಡನೇ ಬಲ್ಲಾಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು. ಇವನಿಂದ ಕೊಂಗಾಳ್ವರು, ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ದಮನವಾದರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಡಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಉಚ್ಚಂಗಿ ಕೋಟೆ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಬಲ್ಲಾಳನು "ಗಿರಿದುರ್ಗಮಲ್ಲ"ನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದನು, ಉಚ್ಚಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಮನೆತನದವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದು ಅವನ ಕೈವಶವಾದುದು ಒಂದು ಶನಿವಾರವಾದುದರಿಂದ ಬಲ್ಲಾಳನು 'ಶನಿವಾರ ಸಿದ್ಧಿ' ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದನು. ಪಾಂಡ್ಯರ ನೆರೆಯ ರಾಜ ಹಂಜೇರು ಚೋಳನ ಮೇಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಆಚೆಗೂ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳು ನಡೆದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ

ಸೋಮೇಶ್ವರ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1236-1254)

ನರಸಿಂಹನ ನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸೋಮೇಶ್ವರನು ತಂದೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ದೋರ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲೇ ಇದ್ದು ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದನು. ಇವನಿಗೆ ಸೋವಿದೇವ ಅಥವಾ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇವನು ತನ್ನ ತಂದೆ ನಡೆಸಿದ ಕೆಲವು ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದನು. ಆಗ ಹೊಯ್ಸಳರ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕಾಂಚಿಯವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಸೋಮೇಶ್ವರನು ಫಲವತ್ತಾದ ಮಧುರೈ ಮತ್ತು ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡದ್ದು, ಚೋಳರಿಗೂ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರಿಗೂ ಸಹಿಸದಾಯಿತು. ಮೂರನೇ ರಾಜರಾಜನವರೆಗೂ ನಿಷ್ಠುರವಾಗಿದ್ದ ಚೋಳರು ಮೂರನೇ ರಾಜೇಂದ್ರನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿ, ಅರಸನಾಗಿದ್ದ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಕಾಲ್ದೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.[12]

ಜಟಾವರ್ಮ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1251 ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಇದು ಪಾಂಡ್ಯರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗಣನೀಯ ಅಂಶವಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲಾ ರಾಜರು ಅವನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡರು. ಈ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಪಾಯದಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ನಡುವಿನ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ದೂರವಾಗಿ ಅವರು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಮುಂದಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸರ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಾಡಿದರು.[13]

ಮೂರನೆಯ ನರಸಿಂಹ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1254-1291)

ಕ್ರಿ.ಶ. 1254 ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ಮೂರನೇ ನರಸಿಂಹ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಭಜನೆಯಾಯಿತು. ಆಗ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬಾರದಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾಗಿತ್ತು. ಕೇವಲ ಆಡಳಿತದ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿಯೇ ರಾಜ್ಯ ವಿಭಜನೆಯಾಯಿತು. ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗ ಎಂದರೆ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯವು ನರಸಿಂಹನ ಭಾಗಕ್ಕೇ ಸೇರಿತು. ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಎರಡನೇ ಮಗನಾದ ರಾಮನಾಥನ ವಶಕ್ಕೆ ತಮಿಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸೇಲಂ ಜಿಲ್ಲೆ. ಉತ್ತರ ಅರ್ಕಾಟ್ ಮತ್ತು ಚಿತ್ತೂರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಪಶ್ಚಿಮಾರ್ಧ ಮೈಸೂರು ದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಇವೆಲ್ಲವು ಸೇರಿದವು ಕಣ್ಣಾನೂರು ಅವನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ನರಸಿಂಹನು ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಾ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಯಾದವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದನು.[14] ಕ್ರಿ.ಶ. 1279 ರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳನ ಅವಸಾನದಿಂದ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜನಾದ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಕುಲಶೇಕರನು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ರಾಮನಾಥನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ತಮಿಳು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಚೋಳ ದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವನ್ನು ಗಳಿಸಿದುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಭಾರಿಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು.[15]

ಮೂರನೇ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1292-1342)

ಮೂರನೇ ಬಲ್ಲಾಳನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲವು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧತೆಯ ಕಾಲವಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1310 ರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ದಂಡೆಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಅಂತಃ ಕಲಹಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಘೋರ ದಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಿದ್ಧತೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ

ಸೇವುಣರೆಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದ ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರು, ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯರು, ಹೊಯ್ಸಳರು ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರು ಮುಖ್ಯರಾದವರು. ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರು ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದಾಗಿ ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇದರ ತರುವಾಯವೇ ಅವರಿಗೆ ಅರಿವಾದದ್ದು, ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನು ಮುಸ್ಲಿಮರ ದಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಂಘಟಿತ ರೂಪದ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಅನಾನುಕೂಲಗಳಿಂದ ಅವನ ಮಹಾಯೋಜನೆ ವಿಫಲವಾಯಿತು.

ಅಧ್ಯಾಯ 2

2.1 ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆ

ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ವಿಲಿಯಂ ಕೊಹಿಲೊ ಅವರು ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂತತಿಯ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ 1950 ರಲ್ಲಿ Hoysala Vamsa ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು ಅದೇ ವರ್ಷ ಕೆ.ಆರ್.ವೆಂಕಟರಾಮಯ್ಯ ಎಂಬುವವರು Hoysalas in the Tamil Country ಎಂಬ ಕಿರುಹೊತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಹೊರತಂದರು. 1957ರಲ್ಲಿ ಜೆ.ಡಂಕನ್ ಎಂ.ಡೆರ್ರೆಟ್ ಅವರು ರಚಿಸಿದ The Hoysalas-A Medieval Royal Family ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವು ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಈ ಗ್ರಂಥವು ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಸಿದಂತೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. 1972 ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸಂಕಿರಣದ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು The Hoysalas Dynasty ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸಂಪಾದಕರು ಪ್ರೊ.ಬಿ.ಷೇಕ್‌ಅಲಿ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರೊ.ಕೆ.ಎಸ್.ಶಿವಣ್ಣ A Critique of Hoysala Polity ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು 1989ರಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರೊ.ಎಸ್.ಶೆಟ್ಟರ್ ಅವರು ರಚಿಸಿರುವ Hoysala Temples ಎಂಬ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳು ಉಪಯುಕ್ತ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ 1997 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿರುವ A Complete Guide to Hoysala Temples ಹೊಯ್ಸಳರ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ ಗೆರಾರ್ಡ್ ಪೋಕಮ (Gerard Foekama). ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇನ್ನು ಅನೇಕ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನಗರೀಕರಣ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆದಿಲ್ಲ.

2.2 ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯದ ಮಹತ್ವ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತಿ

ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮಾನವನ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿವೆ. ಒಂದು ನಾಡಿನ ಚರಿತ್ರೆ ಎಂದರೆ ಆ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿ ಮರೆಯಾದ ರಾಜ ಮಹಾರಾಜರ ಕತೆಯಷ್ಟೇ

ಅಲ್ಲ. ಆ ನಾಡಿನ ಜನರ ಸಮಷ್ಠಿಯ ಚರಿತ್ರೆ. ಆ ಜನಾಂಗದ ಒಟ್ಟು ಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತ ಇತಿಹಾಸವಾಗಿದೆ. ಅದು ಒಂದು ನೆಲೆಯ ಜನಪದರ ಆಶೋತ್ತರಗಳು, ನಂಬುಗೆಗಳು ಜೀವನ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು, ಬದುಕಿನ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಜನಾಂಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪಟ್ಟಣವೊಂದು ಮೂಲ ನೆಲೆಯಾಗಲು ಸಾಧ್ಯ. ಕಾಶಿ, ರೋಮ್, ಮೆಕ್ಕಾ ನಗರಗಳು ಆಯಾ ಜನಾಂಗದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಮೆರೆದ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಅಧ್ಯಯನವು ಇಡಿಯಾಗಿ ನಾಡಿನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ.

ಒಂದು ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದುದು. ದೇಶವೆಂಬ ದೇಹಕ್ಕೆ ಪಟ್ಟಣಗಳೇ ಹೃದಯ, ಅದರ ಹೃದಯ ಬಡಿತವೇ ದೇಶದ ನಾಡಿ, ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿ ಮೆರೆದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನವು ಆ ನಾಡಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಹೆಚ್ಚು ಸಹಾಯಕಾರಿ ಯಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಪಟ್ಟಣಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿದ ಬಗೆ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಏರಿಳಿತಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸ್ಥಿತಿ. ತನ್ನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷಿತಿಜವನ್ನು ಹಿಗ್ಗಿಸಿದ ರೀತಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ವಿಕಸನಗೊಳಿಸಿದ ಪರಿ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಬೆಳಕು ಪ್ರಸರಿಸಿದ ವಿಧಾನ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನವು ಸ್ವಾರಸ್ಯಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ.

ಬೇಲೂರು ಕ್ರಿ.ಶ. 11 ಮತ್ತು 12ನೇ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ವೈಭವದ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪಟ್ಟಣ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ರಾಜರ ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಿ ವರ್ಗದವರ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಯೋಧರ ವೀರಶ್ರೀಯ ಸೆಲೆಯಾಗಿ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿ ಭಕ್ತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಜನರ ಜೀವನದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳೆನಿಸಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಪಟ್ಟಣವು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಜೀವನಾಡಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುವುದು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

2.3 ಆಧಾರಗಳು

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನಗರೀಕರಣದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಶಾನಸಗಳನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಶಾಸನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುವುದಿಲ್ಲ. ಜೈನ ಕವಿಯಾದ ನೇಮಿಚಂದ್ರನು ಲೀಲಾವತಿ ಮತ್ತು ನೇಮಿನಾಥ ಪುರಾಣ ಎಂಬ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನೇಮಿಚಂದ್ರನು ಅಂದಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಚೀನಾ ದೇಶದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತೆಂದು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣ, ಗ್ರಾಮ, ನಗರ, ಪುರ ಮುಂತಾದ ಶಬ್ದಗಳ ಬಳಕೆ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಊರುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥವಾದ ರುಕ್ಮಿಣೀ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ಕೃಷ್ಣನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ದ್ವಾರಕೆಗೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಾವು ಪ್ರಾಕ್ತನಾಧಾರ ಗಳನ್ನೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಕ್ತನಾಧಾರಗಳಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳೇ ಪ್ರಮುಖ ಆಧಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1260 ರ ಅರ್ಜುನವಾಡ (ಬೆಳಗಾಂವ್) ಶಾಸನವೊಂದು ನಾಲ್ಕು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಸಂತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1090 ರ ಬೇಲೂರು ಶಾಸನ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸೊಸೆವೂರಿನಿಂದ ಬೇಲೂರಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ದೋರಸಮುದ್ರದ ಗುಮ್ಮತೀರ ತಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನವು ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾದ ದೋರಸಮುದ್ರ, ಬೇಲೂರು ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[17] ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನವು ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ದೋರಮುದ್ರವು ಪರಿಣಮಿಸಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[18] ದೋರಸಮುದ್ರದ ಹಳೇಕೋಟೆಯ ಶಾಸನವು ಚಿಪ್ಪಿಗ ಗೊತ್ತುವಳಿಗಳು ಸುಮಾರು ಐದು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸಂಘವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಬಸ್ತಿ ಹಳ್ಳಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿಯ ಶಾಸನವು ತಾಂಬೂಲಿಗ ಸಾಸಿರ್ವರ ಸಂಘವನ್ನು ಮತ್ತು ಅದು ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ.1218 ರ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಹೊಯ್ಸಳರ ಎರಡನೇ ಬಲ್ಲಾಳನ ರಾಣಿಯಾದ ಅಭಿನವ ಕೇತಲ ದೇವಿಯ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಕುಂದವಾಡದ 'ಗೌಡು'ಗಳು 'ಸೆಟ್ಟಿ'ಗಳು ಸೇರಿ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಬುಧವಾರದಂದು ಸಂತೆ ನಡೆಯುವಂತೆ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿದ್ದರು. ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಮೂರನೇ ನರಸಿಂಹ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂಗೂರು (ತಿ.ನರಸೀಪುರ ತಾ. ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಭುಗಳು ಮತ್ತು ಗೌಡರು ಸೇರಿ ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂತೆಯನ್ನು ನಡೆಸುವಂತಾಗಿ ಆ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಪಟ್ಟಣವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವರು ಆ ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸನ್ನದನ್ನು ಕೊಟ್ಟರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ದೋರಸಮುದ್ರದ ಬೆಣ್ಣೆಗುಡ್ಡ ಶಾಸನವು ಎಣ್ಣೆ ಉತ್ಪಾದಕರಾದ ತೆಲ್ಲಿಗರನ್ನು ಮತ್ತು ಎಣ್ಣೆಗಾಣಗಳನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[19] ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಜೈನ ಮತ್ತು ಶೈವ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಾದ ಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಬಣಂಜಿಗರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ನಗರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪ್ಪನ್ನು ಮಾರುವ ಮಳಿಗೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[20] ಬೆಣ್ಣೆಗುಡ್ಡದ ಶಾಸನ ದೋರಸಮುದ್ರವು ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕೈಗಾರಿಕೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತೆಂದು ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಅರಸೀಕೆರೆ ಕಲ್ಲಂಗೆರೆಗಳು ಈ ಕೈಗಾರಿಕೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಮತ್ತು ಹತ್ತಿಯ ವರ್ತಕರ, ಚಿಪ್ಪಿಗರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[21] ಗುಮ್ಮತೀರ ತಿಟ್ಟವಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನವು ನಾನಾ ದೇಶಿ ವರ್ತಕರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಹೇರಿಕೊಂಡು ಬಂದರೆಂದು ಆಗ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಉಭಯ ನಾನಾ ದೇಶಿ ವರ್ತಕರು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಂದು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[22]

ಕ್ರಿ.ಶ. 1062 ರ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಶಾಸನವು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನು ದೋರಸಮುದ್ರದ ಕೆರೆಗೆ ಜಲದ್ವಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶ್ರವಣ ಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಸನವು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರಿನ ಜೊತೆಗೆ ದೋರಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅದಕ್ಕೆ ನಗರದ ರೂಪವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಗುಮ್ಮತೀರ ತಿಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬಸ್ತಿಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನಗಳು ದೋರಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಚಕ್ಕಡಿ, ಎತ್ತು, ಎತ್ತಿನ ಬಂಡಿ, ಕತ್ತೆ, ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಆನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಹೇರಿಕೊಂಡು ಗುಂಪುಗುಂಪಾಗಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[23] ಕ್ರಿ.ಶ. 1142ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಹಳೇಬೀಡಿನಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಗಳಿದ್ದರು ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವರು ಹೊಯ್ಸಳ ಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಗುಮಿ ಶೆಟ್ಟಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.[24] ಕ್ರಿ.ಶ. 1125ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಪೊಯ್ಸಳ ಶೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ನೋಳಬಿ ಶೆಟ್ಟಿಯಂತಲು ಸಹ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನು ರಾಜ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನು.[25] ಕ್ರಿ.ಶ. 1178ರ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಸೋವಿಶೆಟ್ಟಿಯು ರಾಜ ಸಾಮಂತ ನರಸಿಂಗರಾಯ ನಾಯಕನ ಕೈ ಕೆಳಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.[26] ಶ್ರವಣ ಬೆಳಗೊಳದ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ನಾಗದೇವನು ರಾಜ ಎರಡನೇ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಕ್ರಿ.ಸ. 1328 ರ ಶಾಸನದಿಂದ ಮದ್ದೂರು ಗ್ರಾಮ (ಯಳಂದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಉಪೇಂದ್ರಪುರ ಮಹಾಜನರಿಂದ ಆರು ಬಾಡಿಗೆ ರಹಿತ ಮನೆಗಳನ್ನು ಉಚಿತವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.[27] ಕ್ರಿ.ಶ. 1278ರ ನಂಜನಗೂಡಿನ ಉಪ್ಪಿನ ಹಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಿಂದ ಸಂಕಶೆಟ್ಟಿಯೆಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಮನಾಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ.1332 ರ ಬೆಂಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಚಿಕ್ಕಹುಂಡಿ[28] ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಯಿಂದ ಸಂತೆ ನಿಯೋಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿತೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1178ರ ನಂಜನಗೂಡಿನ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಸೋಮಿಶೆಟ್ಟಿ ಮೂರು ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಮೊಸಳೆಯ ವಡ್ಡ ವ್ಯವಹಾರಿ ಬಸವಶೆಟ್ಟಿ ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ. ತೀರ್ಥಂಕರರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದಾಗ (ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 1185) ಮೊಸಳೆಯ ವರ್ತಕರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಪ್ರಜಾದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು.

2.4 ಸಂಶೋಧನಾ ವಿಧಾನ

ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನಾ ಮಾರ್ಗದ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಒಂದು

ಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಅದನ್ನು ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನಾ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಾರ್ಗದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಬಾಹ್ಯ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ವಿಮರ್ಶೆಯ ಸೂತ್ರಗಳು ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ ಕ್ರಮಗಳು ಮತ್ತು ನಿರೂಪಣಾ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಮಹಾ ಪ್ರಬಂಧದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ವಿಷಯವನ್ನು ವಿಷಯಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪೂರಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

2.5 ಅಧ್ಯಯನಗಳ ವಿಭಾಗೀಕರಣ

ಅಧ್ಯಾಯ 1

ಈ ಅಧ್ಯಾಯವು ಪೀಠಿಕಾ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನದ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಹಿನ್ನಲೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 2

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಷಯದ ಮಹತ್ವ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದ ಆಕರಗಳು, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಂತಹ ಶಾಸನಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆ, ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಆಧಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕೂಲಂಕುಷ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಯಾವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಕಟಿತವಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಕಟಿತ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಮೂಲಾಧಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಹಾಗೂ ಈ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ಅನುಸರಿಸಿದ ಸಂಶೋಧನಾ ವಿಧಾನದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಕೂಡ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಅಪ್ರಕಟಿತ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 3

ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 4

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣದ ಅಂಶಗಳು, ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯ, ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 5

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕಾರಿಯಾದ ಸನ್ನಿವೇಶ, ನಗರ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ವರ್ಗೀಕರಣ, ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಗಾತ್ರ, ಹಂಚಿಕೆ ಹಾಗೂ ರಚನೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 6

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಶ್ರೇಣಿಯ ಪಟ್ಟಣಗಳು, ನಗರ ಆಡಳಿತ, ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆ, ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆ, ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ, ಹುದ್ದೆಯ ನೇಮಕ, ಹಾಗೂ ಅವರ ಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಯಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ, ನಗರ ಸಮಾಜದ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 7

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಿನ್ನಲೆ, ಬೇಲೂರು ನಗರದ ರಚನೆ, ಅರಮನೆ, ದೇವಾಲಯಗಳು, ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆ, ಹೆದ್ದಾರಿ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂರಚನೆ, ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಗಳು, ಹೆಗ್ಗಡೆ, ದ್ವಾರಪಾಲಕ, ಹಿರಿಯ ಭಂಡಾರಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಕರಣ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ, ಗರುಡರು, ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೇಲೂರು, ವರ್ತಕರ ಸಂಘ, ಬೇಲೂರು ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ 8

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪ್ರಬಂಧದಿಂದ ಪಡೆದ ಪ್ರಮುಖ ಬೆಳಕರು ಚೆಲ್ಲುವ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆಯು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 10 ರಿಂದ 13ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿನ ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಹಲವು ಮುಖಗಳಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹುಟ್ಟು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸೇನಾಡಳಿತವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವು ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲಿ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕರಕುಶಲ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯೂ ಇತ್ತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳೊಳಗೆ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯದ ಕೇಂದ್ರೀಕರಣವಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅಲ್ಲಿನ ಜೀವನ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಕೀರ್ಣವೂ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿತ್ತು.

ಒಂದನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಿಂದ ಎರಡನೇ ಅಧ್ಯಾಯದವರೆಗಿನ ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1) ಎ.ಕೆ.2 ಶ್ರವಣ ಬೆಳಗೊಳ 132

2) ಎಂ.ಎ.ಆರ್. 1916 ಪು 50

3) ಡೆರೆಟ್ – ಜೆ.ಡಿ.ಎಂ.ದಿ ಹೊಯ್ಸಳಾಸ್ ಪು 36

4) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಸಂ 1–1970 ಪು 469

5) ಟೆರೆಡ್ ಜೆ.ಡಿ.ಎಂ. – ಅದೇ ಪು 45

6) ಡೆರೆಟ್ ಜೆ.ಡಿ.ಎಂ. – ಅದೇ ಪು 221

7) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಪು 191

8) E.C. IV Yd., 1: EC IV Sr. 34

9) ಕರ್ನಾಟಕ ಚರಿತ್ರೆ ಸಂ.2 ಪು 119

10) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಸಂ 1 – ಪು 470

11) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಸಂ 1 – ಪು 471

12) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಸಂ 1 – ಪು 124

13) ಎ.ಇ.ಸಂ.– VII ಪು 176

14) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ – ಅದೇ ಪು 472

15) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು 164

16) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ – ಅದೇ ಪು 474

17) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ – ಅದೇ ಪು 475

18) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು – 328

19) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು 332

20) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು 317

21) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು 209

22) ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಹಳೇ ಪು 333

23) ಶೇಕ್.ಅಲಿ.ಬಿ.– ದಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಡೈ ನಾಸ್ಟಿ, ಮೈಸೂರು 1972 ಪು 164

24) ಎ.ಕ.ಸಂ IX ಹಳೇ ಪು 330

25) ಎ.ಕ.ಸಂ XV ಬಿ.ಎಲ್. 332 ಪು 86

26) ಎ.ಕ.ಸಂ. IV ಹಳೇ ಪು 277

27) ಎ.ಕ.ಸಂ. VII ಹಳೇ ಪು 278

28) ಎ.ಕ.ಸಂ. VI ಹಳೇ ಪು 406

ಅಧ್ಯಾಯ 3

3.1 ನಗರ ಅಧ್ಯಯನ

ನಗರ ಹಾಗೂ ನಗರೀಕರಣಗಳು ನವೀನ ಯುಗದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲೇ ಅಸ್ಥಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಧುನಿಕ ನಗರಗಳು ಪೂರ್ವದ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿದೆ.[1] ಆದ್ದರಿಂದ ನಗರೀಕರಣವು ನಾಗರೀಕತೆಯಷ್ಟೇ ಪುರಾತನವಾದುದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಹಿಂದೆ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನತೆ ಹಲವಾರು ಸ್ವರೂಪಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಡಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಹೊರಟಾಗಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ಕೃಷಿ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಕೇವಲ ಉತ್ಪಾದಕತೆಯ ಭೂಮಿಗಳಾಗಿ ಉಳಿಯದೆ ಹತ್ತು ಹಲವಾರು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಾಗಲೇ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿತು.[2] ದೇಶದಲ್ಲಿನ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿತು ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಅದರ ಗಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಸಂಖ್ಯೆಗಳೆರಡು ಬೆಳೆದವು. ಈ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಚಲನೆ ಮತ್ತು ಚಲನಾಶಕ್ತಿಗಳು ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದವು. ಇದನ್ನೇ 'ನಗರೀಕರಣ' ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ನಗರೀಕರಣ, ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ನಗರತ್ವಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಒಂದನ್ನೊಂದರ ಕಾರಣ ಪರಿಣಾಮಗಳಾದರು ಅವುಗಳು ಅಂತರ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿವೆ.

ನಗರಗಳು ನಾಗರೀಕತೆಯ ಉದಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ವಸ್ತುಗಳಾದರು ನಗರ ಅಧ್ಯಯನವು ಸಾಪೇಕ್ಷವಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಆಯ್ಕೆಯ ಇತ್ತೀಚಿನ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದೆ. ಇದು ಯಾಕಾಗಿತೆಂದರೆ ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಗರವು ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜ ಜೀವನದ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೂಪವಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕೈಗಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಂತರ ನಗರಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಟ ಶಕ್ತಿಗಳಾದಂತೆ ಸಮಾಜ ಹಾಗೂ ನಗರವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಬದಲಾಯಿತು.[3] ನಗರೀಕರಣದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳಲ್ಲಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜೀವನ ರೀತಿಯು ಸಂಶೋಧಕರು ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಗಂಭೀರವಾದ ಕೃಷಿಯನ್ನು ನಡೆಸುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದವು. ನಗರ ಹಾಗೂ ನಗರೀಕರಣ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಹರಿಕಾರರೆಂದರೆ ಪಾರ್ಕ್, ಬರ್ಗೆಸ್,

ಮತ್ತು ಮೆಕೆಂಜಿ, ಆಗಿದ್ದಾರೆ.[4] ವಾರ್ಕ್ ನಗರದ ಪರಿಸರ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಒದಗಿಸಿದನು. ಅವನ ಪ್ರಕಾರ ನಗರವು ತನ್ನದೇ ಆದ ನಿಯಮಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿನ ಆಳವಾದ ಸಂಘಟಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ.

3.2 ನಗರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಧ್ಯಯನಗಳು

ಪಟ್ಟಣಗಳ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನವೀನತೆಗಳು ಅವುಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟತೆಗಳು ಅವುಗಳ ವಿಶೇಷ ಸಾಮಾಜಿಕ ಒರೆಕೋರೆಗಳು, ವೈವಿಧ್ಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಅವುಗಳ ಆಸಕ್ತಿಯೆಲ್ಲವು ಸಂಶೋಧಕರು ನಗರ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದವು. ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಪಿರಿನ್ ಹಾಗೂ ವೆಬರ್ ನೀಡಿರುವ ಮಾದರಿಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗಕ್ಕೆ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ.[5] ಗಿಡನ್ ಸ್ಜಬರ್ಗ್ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಲೇಖಕ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೇತರ ನಗರದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಪರಿಸರ ರಚನೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ.[6]

ಲೇಖಕನು ನೀಡಿರುವ ಸಂಕೇತ ನಿರೂಪಣಾ ಶಾಸ್ತ್ರವು ಬಹಳ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಲೇಖಕನು ತಾಂತ್ರಿಕತೆಯನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾದ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ಪರಿವರ್ತನೀಯ ಸಾಧನವನ್ನಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ನಗರ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರುಗಳಾದ ಐಡನ್, ಸಾದಾಲ್ ಮತ್ತು ರಿಚರ್ಡ್ ಜಿ. ಫಾಕ್ಸ್ ನಗರೀಕರಣದ ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೂ ನಗರಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ.[7] ಈ ರೀತಿಯಾದ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವದ ನಗರಗಳ ಉತ್ತಮವಾದ ಹಾಗೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೀಡುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ ನಗರವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಸಂಜ್ಞೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲು ಹಾಗೂ ಅದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಲು ಕಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಬಂಧ ಸ್ಟ್ಯಾನ್ಲಿ ಕೆ. ಶುಲ್ಟ್ಸ್ ಈ ರೀತಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ನಗರವು ವಿವಿಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ನಗರ ಇತಿಹಾಸದ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ನಾವು "ನಗರ" ಎಂಬ ಪದವು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಅಸ್ಥಿತ್ವವಾಗಿ ಬಹಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಸ್ತುವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.[8]

3.3 ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನ

ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿಯು ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಈಗಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ಇತಿಹಾಸದ ಹಿನ್ನಲೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ವಸ್ತುಗಳು ಸಾಪೇಕ್ಷಕವಾಗಿ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿದೆ ಅವುಗಳು ಬಹಳ ಇತ್ತೀಚಿನ ಮೂಲದ್ದಾಗಿವೆ.[9] ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರ ಇತಿಹಾಸದ ಕ್ಷೇತ್ರವು ಸಾಪೇಕ್ಷವಾಗಿ ಭೇದಿಸಲಾಗದ ಹಾಗೂ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಕಾರ್ಯವಾಗಿರುವ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ ಅದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ಪೂರ್ವಾತಿಹಾಸವನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನಗರ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಕಡೆಗಾಣಿಸಲಾಗುವಂತಿಲ್ಲ. ನಗರ ಇತಿಹಾಸದ ಹಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿ ಜನರ ಜೀವನದ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ಹಾಗೂ ವಿಚಾರಪೂರ್ಣವಾದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡುವುದು ಬಹಳ ಕಷ್ಟದ ಕಾರ್ಯ. ಭಾರತೀಯ ನಗರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಅಂದರೆ ಪಟ್ಟಣದ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿರುವುದು ಎಂಬುದು ಸತ್ಯದ ಮಾತಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾದ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಪ್ರಾಥಮಿಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಣಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೂ ಇದೆ. ಕಾಲಾಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಣದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಶೋಧಿಸುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸ್ಥಳಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತದೆ.[10] ಆದ್ದರಿಂದ ನಗರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿನ ಅಧ್ಯಯನವು ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಾಗೂ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.[11]

3.4 ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳು

ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಹರಿಕಾರರು ಭಾರತದ ಪ್ರಾಗೈತಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಯುಗದ ನಗರ ಜೀವನದ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ಪಾಲು ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಾಕಷ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ದತ್ತ್.ಬಿ.ಬಿ. ಇವರು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ನಗರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ.[12] ಆದರೆ ಅವರ ಗ್ರಂಥವು ನಗರ ಯೋಜನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದೆ. ಸ್ಟುವರ್ಟ್ ಪಿಗಟರ್ ಏಕವಿಷಯ ಪ್ರಬಂಧವು ಪ್ರವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಯಿದ್ದಂತಿದೆ.[13] ಭಾರತದ ನಗರಗಳ

ಮೇಲಿನ ಪಾರೆಸ್ಪರ್ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಪ್ರವಾಸಿಗರನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅಭಿಮಾನ ಬೆವರಿನ ಪರಮಾತ್ರವಾಗಿದೆ.[14] ಬಿ.ಎನ್.ಪೂರಿಯಾ ಪಿಗಟ್‌ರ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಹೆಚ್ಚಿನ ನಗರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಪುನರ್ ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾನೆ.[15] ಅಮಿತಾ ರಾಯ್‌ರವರ ಗ್ರಂಥವು ಪ್ರಾಚ್ಯ ಇತಿಹಾಸ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ನಗರ ಯೋಜನೆಯ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.[16]

ಜಿ.ಎಸ್.ಘರಿಯೇ ರವರು ಭಾರತದ ನಗರಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರೆ ಹಾಗೂ ಇವರು ಟಾಯ್ನುಬಿಯ ರಾಜಧಾನಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಚರ್ಚೆ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಗಮನವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿರುವೆಂದರೆ ಎ.ಘೋಷ್[17] ಆದರೆ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳೆಲ್ಲವು ಹಾಗೂ ನಗರತ್ವದ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿವೆ.[18] ನಗರೀಕರಣದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದವರೆಂದರೆ ವಿ.ಕೆ.ಥಾಕೂರ್ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ನಗರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದೆ.[19]

೩.೫ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಧ್ಯಯನ

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಹುಟ್ಟು ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಹಾಗೂ ಪತನದ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಬಹಳ ವಿಶಾಲವು ಸಮೃದ್ಧಿಯು ಆಗಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳು ಕೇವಲ ಅನುಬಂಧವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಸಂಶೋಧನೆಯ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ನಗರ ವಸ್ತುವಿನ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇದು ಸತ್ಯವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವೆಂಬಂತೆ ಅಪ್ಪಾದೊರೈ ರವರ "ಏಕನಾಮಿಕ್ ಕಂಡಿಷನ್ ಆಫ್ ಸದರನ್ ಇಂಡಿಯಾ", ದೀಪಕ್ ರಾಜಂದಾಸ್ ರವರ "ದ ಏಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಡೆಕನ್" ಸತ್ಯನಾರಾಯಣರವರ ದ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ತಪನ್ ರಾಯಚೌಧುರಿ ಹಾಗೂ ಇರ್ಫಾನ್ ಹಬೀಬ್‌ರವರ ದ ಕೇಂಬ್ರಿಡ್ಜ್ ಏಕಾನಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ.[20]

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಪ್ರಕಟಿತ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಹೆಚ್.ಡಿ. ಪ್ರಬಂಧಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆಯು ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕರು ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವ ನಿರಂತರ ಕಾಳಜಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಹಲವು ಪ್ರಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟದಲ್ಲಿನ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕತೆಯನ್ನು ನೀಡುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಯಾವುದೇ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಸಹಿತ್ಯದ ಬದಲಾಗಿ ಕೇವಲ ಸಮೃದ್ಧಿಯಾದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಣಾ ಹಾಗೂ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಹಾಗೂ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಬರ್ಟನ್ ಸ್ಪೈನ್ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಮುಂದಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಅಡಕವಾಗುವಂತಹ ಹೊಸ ಆಯಾಮದೆಡೆಗಿನ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿ ಹಾಗೂ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ.[21]

ಆದರೆ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕರು ನೀಡಿರುವ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸುವಲ್ಲಿ ಇದು ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಈ ಮೊದಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯ ವರ್ಗೀಕರಣದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. 19ನೇಯ ಶತಮಾನದ ದ್ವಿತಿಯಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮದ್ರಾಸ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದವು. ಒಂದು ಟೆಲ್‌ಬಾಯ್ ವ್ಹೀಲರ್‌ನಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆನ್ರಿ ಡವಿಸ್ಮನ್ ನವ್‌ನಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು.[22]

ಮೊದಲ ಗ್ರಂಥವಾದ "ಮದ್ರಾಸ್ ಇನ್ ದ ಓಲ್ಡ್ ಟೈಮ್ಸ್" ಎಂಬ ಆಯ್ದ ಬರಹಗಳ ದೀರ್ಘ ಸರಣಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ಹೇಳಲಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಇತಿಹಾಸವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಈ ಸರಣಿಗಳನ್ನು ಕಾಲಗಣನೆಯ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. "ವೆಸ್ಟೀಜಿಸ್ ಆಫ್ ಓಲ್ಡ್ ಮದ್ರಾಸ್" ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಗ್ರಂಥವು ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ನಿವಾಸಿಗಳ ಜೀವನ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಕೆಲವು ರಾಜಕೀಯ ರಾಜಧಾನಿಗಳು ಕೋಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ

ಕೇಂದ್ರಗಳು ಅಲ್ಲಿನ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಮ್ಮದೇ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಲು ಸಂಶೋಧಕರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದವು.[23]

ಇತ್ತೀಚಿನ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವು ಪಟ್ಟಣ ನಿವೇಶನ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರತೀ ನಮೂನೆ ಅಥವಾ ಅವಲೋಕಿಸಿದ ಭಾಗ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಾಣದ ರೀತಿ ಮತ್ತು ಇದರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಸಾದರಪಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವು 6 ಅಥವಾ 7 ರಿಂದ 17ನೇ ಶತಮಾನಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ಪಟ್ಟಣದ ನಿವೇಶನದ ಒಂದು ವ್ಯಾಪಕ ಅಧ್ಯಯನವಾಗಿದೆ.[24]

3.6 ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ

ನಗರ ಯೋಜನೆಯ ವಿಜ್ಞಾನವಾದ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ನಗರಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಕಾಯಗಳಾದ ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಉತ್ಪಾದನೆ, ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ನಗರವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಪಟ್ಟಣ ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರವು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣವು ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಾಪಾರ ಬಂದರಾಗಿದ್ದು ನದಿ ಅಥವಾ ಸಮುದ್ರದ ದಂಡಯ ಮೇಲೆ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಧೋಣಮುಖವೂ ಕೂಡ ನದೀ ತೀರದ ಅಥವಾ ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ಮೇಲೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಭೇಟಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಖೇತವೂ ಕೂಡ ನದಿಯ ಹತ್ತಿರದ ಒಂದು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ ಅಥವಾ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ನಿಗಮವೂ ಕೂಡ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ರಾಜಧಾನಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾದರಿಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಗೋಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಲುಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಿದ್ದು ಕಂದಕಗಳು ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಹೊರನೆಲೆಗಳು ಇವುಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿದ್ದವು. ರಾಜಧಾನಿಯ ಒಳಗೆ ಅರಮನೆ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಸೈನಿಕರ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಂಗಡಿಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಇದು ಕೆರೆಗಳು ಕೋಟೆಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು, ಮಧ್ಯದಂಗಡಿಗಳು ಹಾಗೂ ವೇಶ್ಯಾಗೃಹಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ದುರ್ಗವು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದು, ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿಡುವ ಶಾಲೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಹಾಗೆಯೇ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತ್ತು. ಇದು ಮಂತ್ರಿಗಳು ಹಾಗೂ ರಾಜರಿಬ್ಬರ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದಿತು ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಪಟ್ಟಣವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಎಂಟು ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಲವು ಸೇನಾ ವಸಾಹತುಗಳೂ ಕೂಡ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಶಿಬಿರ ಎಂಬುದು ರಾಜನ ಸೇನೆಯ ವಿಜಯದ ಶಿಬಿರವಾಗಿತ್ತು. ಸೇನ ಮುಖ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಸೇನಾ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದೂ ಒಂದು ಉಪನಗರ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಮುಖ್ಯ ನಗರಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಸ್ಥಾನಿಯವು ಸ್ಥಳೀಯ ಕೋಟೆಯ ನಗರವಾಗಿದ್ದು ರಾಜನ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು ಹಾಗೂ ಕಾವಲು ಪಡೆ ಮತ್ತು ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಣಾಪಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದು ಶಾಶ್ವತವಾದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ಪಟ್ಟಣವು ಶಿಕ್ಷಣದ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಹೊಂದಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದುದಾಗಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಗುರುಗಳು ಹಾಗೂ ಶಿಷ್ಯರಿದ್ದರು. ಇನ್ನೊಂದು ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಪಟ್ಟಣಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಯಾತ್ರಿಕರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಪವಿತ್ರ ನಗರಗಳೂ ಇದ್ದವು. "ಮಾಯಾಮಾತಾ" ಪ್ರಕಾರ ಹದಿನಾಲ್ಕು ವಿವಿಧ ಹಳ್ಳಿಗಳು, ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ಧ್ವಜ ಅಥವಾ ಆ ಸ್ಥಳದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ನಿವಾಸಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಲ್ಲಿನ ಸ್ಥಳದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಆ ಜಾಗದ ಪರಿಧಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.[25]

3.7 ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ನಗರ

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಗರಗಳು ದೇವಾಲಯ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಬಗೆ ಬಗೆಯ ವೃತ್ತಿಗಳ ಜನಸಮೂಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುಗಳಿಗಿಂತ ಗಾತ್ರ, ಜನಸಾಂದ್ರತೆ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದ ಈ ಸ್ಥಳಗಳು ತಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ವಾತಾವರಣಕ್ಕಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾದ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಆದ ಕಾರಣ ಈ ಸ್ಥಳಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಪಡೆದವು.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತೀಯ ನಗರವು ಹೆಚ್ಚು ಜನವಸತಿ ಹೊಂದಿದ ಬಹಳ ಕಿರಿದಾದ ಸ್ಥಳದೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ಅಂಗ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಆರ್ಥಿಕ ಉತ್ಪಾದಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಸ್ಥಳ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.[26] ಸಮಕಾಲೀನ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತಿರುವ ಕೆಲವು ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಬಹಳ ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣವು ಚಲನೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿ ಹಲವು ಪರಿವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಿತು. ಕೃಷಿಯಲ್ಲಿನ ಅಭ್ಯುದಯ, ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿನ ಏರಿಕೆ, ಸಾರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸಂಪರ್ಕಗಳ ಉತ್ತಮ ನಿರ್ವಹಣೆ, ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ನಗರಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸುವುದು, ಜನವಲಸೆ, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸಂಘರ್ಷ ಹಾಗೂ ಉದ್ವೇಗ ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ನಗರೀಕರಣದ ಸೂಚಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಇವುಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂಧಿದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬೇರೆ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ನಗರಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿರುವ ಒಂದು ಜನಸಮೂಹದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿನ ಕೇಂದ್ರ ಬಿಂದು ಹಾಗೂ ಉತ್ಪಾದಕ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿ ಅಸ್ಥತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿವೆ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪುತ್ತದೆ.

3.8 ನಗರೀಕರಣ ಒಂದು ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ

ಈ ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ವಿವಿಧ ಸ್ಥರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಬಹುದು. ಆಡಳಿತ, ರಾಜಕೀಯ, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ನಗರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಸಾಗಿತ್ತು. ಅರಸರು ಅನೇಕ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಜಾಲವೇ ಇತ್ತು. ಇವುಗಳನ್ನು ರಾಜರು ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರ ನಡುವೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುವ ಮೂಲಕ ಬಲಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸಣ್ಣ ರಾಜಧಾನಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇವುಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಸಣ್ಣ ನಗರಗಳೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಈ ನಗರಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಅರಸರು, ಮಂತ್ರಿಗಳು ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಮತ್ತು

ಭೂಮಾಲೀಕರು ರಾಜರು ಹಾಗೂ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಉನ್ನತ ಜೀವನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು.[27] ಸಂತೆಗಳ (ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ನಗರಗಳು) ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯಗಳು ವರ್ತಕರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ರಕ್ಷಣೆ ಸಿಗುವ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತಗೊಳ್ಳಲು ಇಚ್ಛಿಸಿದರೂ ಒಂದು ಭಿನ್ನವಾದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿತು. ಅವುಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ತವಾದ ಹಿನ್ನಾಡು ಹಾಗೂ ಸಂಪರ್ಕ ಮಾರ್ಗಳ ಲಭ್ಯತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಂಘಟಿಸಲಾಯಿತು. ಒಳನಾಡು ಸಂತೇಪೇಟೆಗಳು (ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ನಗರಗಳು) ಹಾಗೂ ಸಮುದ್ರ ಬಂದರುಗಳೆರಡೂ ಇದ್ದವು. ಸಂತೆಪೇಟೆಗಳ ಉಳಿವು ಹಾಗೂ ಅಳಿವು, ರಾಜಕೀಯ ಭದ್ರತೆ ದೊರಕಿದರೂ, ಹಿನ್ನಾಡಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಸಾರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿಯುವುದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇತ್ತು. ಆದರೂ ಕಾಳು ಪದಾರ್ಥಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸರಕಿನ ಒಳನಾಡಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೇಲೆ ಅವಲಂಬಿತವಾಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ಸಂತೆಪೇಟೆಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆ ಹಾಗೂ ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಬದಲಾವಣೆಯ ಮಧ್ಯೆಯೂ, ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ಸಾಗಿಸುತ್ತಾ ಹೋದವು. ವಿವಿಧ ವಲಯದ ಶ್ರೇಣಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಒಂದು ಜಾಲವಿತ್ತು. ಸಂತೇಪೇಟೆಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಹೆಚ್ಚಿದ ಹಣದ ಚಲಾವಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವು ನಗರ ಸರಕುಗಳ ಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ನಗರ ಜೀವನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಪವಿತ್ರ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪುನರುತ್ಥಾನವೂ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಂತೆಯೇ ವಿವಿಧ ಮತಧರ್ಮಗಳ ಪವಿತ್ರ ಭೂಗೋಳದ ಪುನರುತ್ಥಾನವೂ ಸಾಗಿತು. ಈ ನಗರಗಳು ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಶರಣರನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರದೇಶದ ಪವಿತ್ರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದವು. ಶ್ರೇಣಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪವಿತ್ರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜಾಲಗಳ ಭಾಗವಾಗಿ ನಿಪುಣರ ಒಂದು ಜಾಲವು ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ರಾಜಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪವಿತ್ರ ನಗರಗಳು ಹಾಗೂ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿದ್ದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಇದು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಗರೀಕರಣವು ವಿವಿಧ ರೀತಿಗಳ ಹಾಗೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಜಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿತ್ತು. ಸಣ್ಣ ನಗರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳಿಂದ ಸಣ್ಣ ನಗರಗಳಿಗೆ ನಗರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಲು

ಸೂಕ್ತವಾದ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಸಣ್ಣ ನಗರಗಳ ಮೂಲಕ ಹಳ್ಳಿಗರು ನಗರ ಜೀವನ ಶೈಲಿಗಳ ರುಚಿಯನ್ನು ಕಂಡರು. ಈ ತೆರನದ ಜಾಲದಿಂದಾಗಿ ನಗರದ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಸಂಘಟನೆಯೂ ಕೂಡ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನಜೀವನದ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಪಡೆದವು.

3.9 ಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣ ವ್ಯತ್ಯಾಸ

ಈ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಮಸ್ಯೆಯೆಂದರೆ (ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳು) ಹಳ್ಳಿಗಳು ನಗರಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನ ಎಂಬುವ ಅಂಶವಗಿದೆ. ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ ಅಥವಾ ನಗರ ಕೇಂದ್ರವು ಹಳ್ಳಿ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುವಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಗಾತ್ರ, ಸಾಂಧ್ರತೆ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿನ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವು ಒಂದು ಹಳ್ಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಿಭಜನ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೇ ಅಥವಾ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೇ ಎಂಬುದು ಚರ್ಚಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ.[28] ಪೋಕುಕ್ ಪ್ರಕಾರ ಯಾವುದೇ ಗ್ರಾಮೀಣ ನಗರ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮೀಣನಗರ ದ್ವಿಭಜನೆಯಾಗಲೀ ನಡೆನುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದ ಸಮಾಜಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಗರವೆರಡು ಒಂದೇ ನಾಗರೀಕತೆಯ ಅಂಗಗಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಯಾವುದೇ ವಿಭಜನೆ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ವಾದಿಸಲಾಗಿದೆ.[29]

ಎಸ್.ಪಿ.ಮಿಶ್ರಾರವರ ಪ್ರಕಾರ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಕೃಷಿ ಆಧಾರಿತ ಆರ್ಥಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ನಗರ ಅಸ್ತಿತ್ವವು ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಹಲವು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ನಗರವು ಗ್ರಾಮಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಅದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಏಕತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ನಗರದ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭಗೊಂಡ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮಾತ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಸಂಬಂಧಗಳು ಎಷ್ಟು ನಿಕಟ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಕವೆಂದರೆ ನಗರವನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದ ಪ್ರದೇಶ ಅಥವಾ ಅದರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಸಹಾಯ

ಮಾಡಿದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೇವಲ ನಗರವನ್ನು ನೋಡುವುದು ನಮ್ಮ ಸಮೀಪ ದೃಷ್ಟಿ ದೋಷಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.[30]

ಮತ್ತೊಂದು ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ನಗರ ಸಮುದಾಯವು ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ನಾಗರೀಕತೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರದಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟು ದೊಡ್ಡ ನಗರದಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಉಪವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಈ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಅದರೊಳಗೆ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ.[31] ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ನಿರ್ಮಾಣವು ನಗರ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮದ ನಡುವೆ ಯಾವುದೇ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ.[32] ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಾಯಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಪಿ.ಕೆ.ಆಚಾರ್ಯರಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಅವರು ಬರೆಯುವಂತೆ "ಮಾನಸಾರ ಪ್ರಕಾರ ಹಳ್ಳಿ", ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ. ನಗರವು ಗ್ರಾಮದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಗಿದೆ.[33]

ಆದರೆ (ಸಂಶೋಧಕರು) ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿರುವ ಮೇಲಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಗರದ ನಡುವಿನ ಸಾಮರಸ್ಯತೆಯ ಅತಿಯಾದ ಸರಳೀಕರಣವಷ್ಟೆ. ಧರ್ಮ, ಜಾತಿ ಹಾಗೂ ಬಂಧುತ್ವಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ನಗರಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಘಟನೆಯ ಅಡಿಪಾಯಗಳಿಂದರೂ ಎರಡೂ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿನ ಇವುಗಳ ಕಾರ್ಯ ವೈಖರಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಗರ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ಚೌಕಟ್ಟು ಹಾಗೂ ನಿಯಂತ್ರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಧರ್ಮ, ಜಾತಿ ಹಾಗೂ ಬಂಧುತ್ವಗಳು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಇವುವವುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ನಗರದ ನಡುವಿನ ವಿನ್ಯಾಸವು ಮುಂದುವರೆದರೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಸಂಘಟನಾ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಸತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.[34]

ಆರ್ಥಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಾಗ ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ನಗರದ ನಡುವಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಹಳ್ಳಿಯ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಉತ್ಪಾದನೆಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಪೂರೈಕೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ನಗರವು ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಹೊರಗಿನ ನಿರಂತರ ಪೂರೈಕೆಯ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅವಲಂಬಿತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅವಲಂಬನೆಗಳು ಹಲವಾರು ಪ್ರಮಾಣ

ಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ನಗರಗಳು ಬಹುಶಃ ದೊಡ್ಡ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತೇನು ಉತ್ತಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ನಡುವಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಕರಕುಶಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಆಸಕ್ತರಾದ ಅಪಾರ ಜನಸ್ತೋಮವಿತ್ತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಉತ್ಪಾದಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ದೊಡ್ಡ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಾಗಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಹಾರದ ಉತ್ಪಾದಕರಾಗಿ ಕೃಷಿಯು ಗ್ರಾಮೀಣ ಬಂಧುಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಕಸುಬಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇರೆ ಕಸುಬುಗಳು ಇರುವುದೇ ಆದರಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಕೃಷಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದು ಆದರೆ ಅದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪರಾವಲಂಬಿ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುತ್ತದೆ.

ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ನಗರಗಳು ಕೃಷಿಗೆ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಜೀವಿಸುತ್ತವೆ. ಹಾಗೂ ನಗರವಾಸಿಗಳು ಕೃಷಿಯಲ್ಲದ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ಉತ್ಪಾದನೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ನಗರವಾಸಿಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಕಸುಬುಗಳು ಅವರು ಇತರೆ ತೃತೀಯ ಉದ್ಯೋಗಗಳನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಾರೆ. ನಗರದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವೈಶಿಷ್ಟವು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಉಳಿಯುವಿಕೆಯಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯು ಅದರ ಪ್ರಮುಖ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ.

ಸಮಕಾಲೀನ ಹಾಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ, ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳನ್ನು ಗ್ರಾಮ, ಪುರ, ನಗರ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣವೆಂಬ ಪದಾವಳಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದರ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಈ ಭಿನ್ನತೆಯನ್ನು ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆ.ಸಿ.ಜೈನ್ ರವರ ಪ್ರಕಾರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಗರ, ಪುರ ಪುರಿ, ಪಟ್ಟಣವೆಂಬ ಪದಗಳನ್ನು ಅವುಗಳು ಬದಲಾಗದಂತೆ ಕೇವಲ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೊಂದನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಪಟ್ಟಣ ಅಥವಾ ನಗರವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುವುದರಲ್ಲಿ ಸಮಂಜಸತೆಯಿದೆ.[35]

ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಕೂಡ ನಗರಗಳು, ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಅಂತರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಮಾಧವನ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವು ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು.[36]

ಮಿತಾಕ್ಷರನು ವಿವರಿಸುವಂತೆ ನಗರವು ಅಪಾರ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಸಮೂಹವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣವು ಹಳ್ಳಿಯ ಎರಡರಷ್ಟಿತ್ತು ಹಾಗೂ ನಗರವು ನಾಲ್ಕು ಪಟ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾಗಿತ್ತು.[37] ಒಂದು ನೂರು ಧನುಸ್ (ಒಂದು ಮಾರಿನ ಅಳತೆ ಧನುಸ್) ಜಾಗವನ್ನು ಒಂದು ಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ಜಮೀನಿನ ನಡುವೆ ಬಿಡಬೇಕು. ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟವಾದರೆ ಇನ್ನೂರು ಹಾಗೂ ನಗರವಾದರೆ ನಾಲ್ಕು ನೂರು ಧನುಸ್ ಜಾಗವನ್ನು ಬಿಡಬೇಕು.[38] ಮಾನಸಾರ ಪ್ರಕಾರ ಅತೀ ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣ ಕೇಂದ್ರದ ಪರಿಮಾಣಗಳು 100x200 ದಂಡಗಳು (ಒಂದು ಮಾರು ಅಳತೆ) ಹಾಗೆಯೇ ಅತೀ ದೊಡ್ಡ ನಗರದ ಪರಿಮಾಣಗಳು 7200x14400 ದಂಡಗಳು ಪಟ್ಟಣವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ದೊಡ್ಡ ಬೀದಿಗಳಿರಬೇಕು.[39]

ಅನುಕೂಲತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸೌಲಭ್ಯಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಗರವು ಹಳ್ಳಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ವೈಭವ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಗರಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ನಗರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಶಾಲೆಗಳು, ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ.[40]

ಬೊಟೆರ್ ನಗರವನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅದೊಂದು ಜನಗಳ ಸಮೂಹವಾಗಿದ್ದು ಒಂದೆಡೆ ಒಗ್ಗೂಡಿದ ಜನರ ಗುಂಪಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಈ ಮೂಲಕ ಅವರು ಸಮೃದ್ಧ ಸುಖೀ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾರೆ.[41]

ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಿದರೂ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಕೃಷಿ ಶೈಶಾವಸ್ಥೆಯ ಅನೇಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ಸುಮಾರು ಜಮೀನನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಇದನ್ನು ತೋಟಗಳ ಜಮೀನಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಪ್ರತೀ ಪಟ್ಟಣದ ಕೋಟೆಯ ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ವ್ಯವಸಾಯ ಯೋಗ್ಯ ಜಮೀನಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಗೋಮಾಳವಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಕೆಲವು ಕೃಷಿ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ನಗರ ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಯ ನಡುವಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು.[42]

ಅಧ್ಯಾಯ 4

4.1 ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯ

ನಗರ ಅಧ್ಯಯನವು ನಗರಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು ಹಾಗೂ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಅಂಶಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ನಗರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯು ಬಹಳ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದ್ದು ಯಾವುದೇ ಸರಳವಾದ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸಿಸಬೇಕು.[43] ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯ ಹಾಗೂ ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಪ್ರಗತಿಯ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳ ಅನ್ಯೋನ್ಯ, ಕ್ರಿಯೆಯ ಫಲಿತಾಂಶವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಹಳ್ಳಿಗಳು ನಗರಗಳಾಗಿ, ಹಳ್ಳಿಗರು ನಗರವಾಸಿಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದುವುದು ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಹೇಳುವ ಪ್ರಕಾರ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶವು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇತರರು ಆರ್ಥಿಕ ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.[44] ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತಕಾರರಾದ ಮುಮಪ್ರೋಡ್ ಮತ್ತು ಸ್ಟ್ರೋಬರ್ಗ್‌ರು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ನಗರಗಳಿಗೆ ಜನ್ಮ ನೀಡುವ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯವೆಸಗುವ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿ ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು. ಇತರರನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಶಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ನಿಪುಣತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಆಡಳಿತ ಗುಂಪಿರಬೇಕು.[45] ಆದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಅಂಶವಾಗಲೀ ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶವಾಗಲೀ, ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ನಗರ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ಪರಿವರ್ತಿಸಬಲ್ಲ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ ಥಾಕೂರ್ ಪ್ರಕಾರ "ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಂಶವು ತನ್ನ ಕೋಶದಲ್ಲೇ ಸುತ್ತುವ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯವಾಗಲೀ ಇಡೀ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪ್ರಭಾವಗೊಳಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಂಘಟನೆ ಅಥವಾ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಖಂಡಿತವಾಗಿ ಸಮರ್ಥವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ.[46] ರೈತನು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡದ ಹೊರತಾಗಿ ರೈತರ ತೆರಿಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೋಜು ಮಾಡುವ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ನಗರಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚುವರಿಯ ವಲಸೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅನುಪಸ್ಥಿತಿ ಮಿಗುತೆಯು ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಯಾವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು ಹಾಗೂ ಇದು ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಗಿತತೆ ಮತ್ತು ನಗರಗಳ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ.[47]

ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡು ಹೊಂದುವುದು ಒಂದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅಂಶಗಳು ತೊಡಗಿರುವ ಸಹಯೋಗದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶದ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತನ್ನು ನೀಡಿ ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವ ಅಂಶಗಳ ಚರ್ಚೆಯು ಎಲ್ಲ ಶಕ್ಯ ಅಂಶಗಳಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಭೌಗೋಳಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಇತರ ಅಂಶಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಗುಂಪಿನ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದುದಲ್ಲ. ಅವುಗಳು ವಿವಿಧ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದವು ಎಲ್ಲ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಿಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಹಳ ಮಹತ್ವವು ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖವು ಆದ ಒಂದು ಅಂಶವೇನೆಂದರೆ ಮಿಗುತೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ನಗರಗಳು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ನೆಲೆಗಟ್ಟನ್ನು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಧರ್ಮ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಪಡೆದವು. ನಗರ ಕೇಂದ್ರವೊಂದು ತನ್ನ ವೈಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಅದರ ಪ್ರಬಲ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಅಂಶದಿಂದ ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಕೇಂದ್ರವು ಕೋಟೆಯೋ, ಆಡಳಿತ, ಕೇಂದ್ರವೂ ರಾಜಧಾನಿಯೋ, ವ್ಯಾಪಾರ, ಅಥವಾ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವೋ ಆಗಿರಬಹುದು.

4.2 ಮಿಗುತೆ

ದೇಶೀಯ ಬರವಣಿಗೆಗಳು ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿನ ನಗರೀಕರಣದ ಅಂಶಗಳ ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು. ನಗರೀಕರಣದ ಮಹತ್ವವಾದ ಅಂಶವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಮಿಗುತೆಯು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದು ನಗರಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಹಾಗೂ

ಅವುಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂಬುದು ಶಂಕೆಗೆ ದೂರವಾದ ಮಾತಾಗಿದೆ.

ನಗರ ಸಮುದಾಯದ ಅಸ್ತಿತ್ವವು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಆಹಾರ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲೇ ಊಹಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷಿಕರು ನಗರದ ಅನುತ್ಪಾದಕ ಪ್ರಜೆಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಮಿಗುತೆಯನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸಲು ಹೊರಟ ಕ್ಷಣದಲ್ಲೇ ನಗರಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಬಹುದು. ನಗರಗಳು ತಮ್ಮ ಎಲ್ಲ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಮ್ಮ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ನಗರವಾಸಿಗಳು ಆರ್ಥಿಕ ಮಾರ್ಗಗಳಾದ ಕರಕುಶಲ ವಸ್ತು ತಯಾರಿಕೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಮಯವನ್ನು ವ್ಯಯ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ನಗರಗಳು ತಯಾರಿಸಿದ ಸರಕುಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ರೈತರಿಂದ ತಮ್ಮ ಆಹಾರವನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೃಷಿ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಮಿಗುತೆಯು ನಗರವನ್ನು ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇದು ನಗರಗಳ ಹಿನ್ನಾಡಿನ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಭಟ್ಕಳದ ಬಳಿ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಸರಕುಗಳಾದ ಬಿಳಿ ಅಕ್ಕಿ, ಸಕ್ಕರೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಾರೀ ವಹಿವಾಟು ಇತ್ತು. ಬಾರಕೂರ್ ಮಂಗಳೂರು ಬಳಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಕ್ಕಿಯನ್ನು ತರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೇಲೂರಿನ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಬಹಳಷ್ಟು ನಗರಗಳು ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಕೃಷಿ ಪದಾರ್ಥಗಳಾದ ಭತ್ತ, ರಾಗಿ, ಜೋಳ, ಬಾರ್ಲಿಸಾವೆ, ಗೋಧಿ, ಕಡಲೆ, ಎಳ್ಳು, ಅಗಸೆ, ಕುಸುಬೆ, ಹೆಸರುಕಾಳು, ಉದ್ದಿನಕಾಳು, ತೊಗರಿ, ಹುರುಳಿ, ಅಕ್ಕಿ, ಸಕ್ಕರೆ, ಎಣ್ಣೆ, ತುಪ್ಪ, ಉಪ್ಪು, ಬೆಲ್ಲ, ಅಡಿಕೆಕಾಯಿ, ವೀಳ್ಯದೆಲೆ, ಮೆಣಸು, ಅರಿಶಿನ, ಈರುಳ್ಳಿ, ಜೀರಿಗೆ, ಮೆಂತ್ಯ, ಸಾಸುವೆ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬು ಇವುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಹಾಗೂ ವಿತರಣಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು.[48] ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಕೆಲವು ರೀತಿಯ ತೆರಿಗೆ ಹಾಗೂ ದಾನದತ್ತಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಿಗುತೆಯನ್ನು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ನಗರದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಲು ಕೆಲವು ಕಂದಾಯಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂತೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಧಾನಿಯ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ಬಳಿ ಮತ್ತು ಠಾಣಾ ಬಳಿ ಸುಂಖವನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.[49] ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯು (ಮಿಗುತೆ) ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಅದು ನಗರೀಕರಣದ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವಿ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು.

4.4 ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶ

4.4.1 ಅರಸರ ನೀತಿ

ನಗರೀಕರಣದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಶವೆಂದರೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯು ಅದರ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ತನ್ನೊಂದಿಗೆ ಒಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಸೃಷ್ಟಿಯು ಆರ್ಥಿಕ ಅವಶ್ಯಕತೆಯೆಂದರೆ ಅದರ ಸಮರ್ಥ ನಿರ್ವಹಣೆಯು ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿದೆ. ಸೋಬರ್ಗ್ ಈ ರೀತಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. "ರೈತರು ಯಾವಾಗಲೂ ಸ್ವಪ್ರೇರಿತ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ನಗರವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಒದಗಿಸಲಿಲ್ಲ.[50] ಅವನ ಪ್ರಕಾರ ರೈತ ಸಮುದಾಯದಿಂದ ತೆರಿಗೆಯ ಮೂಲಕ ಆಹಾರ ಆರ್ಥಿಕತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಅಂಗವು ಏರ್ಪಾಡಾಗಬೇಕು. ಹಾಗೂ ಇದು ನಗರದ ಕೃಷಿಯೇತರರಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರಿಗೆ ದೊರಕುವಂತೆ ಮಾಡಬೆಕು.[51] ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶದ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶವು ಹೊಂದಿರುವ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿ ನಾವು ಅಧಿಕ ಉತ್ಪಾದನೆಯು ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತನ್ನು ನೀಡಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ರಚನೆಗಳು ಈ ಹೆಚ್ಚುವರಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ನಗರೀಕರಣ ಅವಶ್ಯಕವಾಗ ಸಾಮಗ್ರಿಯಿಂದ ಪೋಷಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ.[52] ಈ ಅಂಶವು ನಮ್ಮನ್ನು ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲು ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಸಮರ್ಥ ನಿರ್ವಹಣೆ, ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿರತೆ ಹಾಗೂ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ, ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಮಹತ್ವ ನೀಡುವುದರ ಮುಖೇನ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ರಾಜರು ಮಂತ್ರಿಗಳು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ನಗರಗಳ ಸೃಷ್ಟಿ ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ತೋರಿದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರ ರಾಜಕೀಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಶಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಕಾರಾತ್ಮಕ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನೀತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಮೊಘಲರಂತೆ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನೀತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾಗಿ ಕಂಡು

ಬರುವುದಿಲ್ಲ.[53] ಆದರೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾತಾವರಣವು ನೆಲೆಸಿತ್ತು.

4.4.2 ಯುದ್ಧ

ನಗರ ಪರಿವರ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕವಾಗುವ ಅಂಶದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವು ಒಂದು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಪರಿಣಾಮಕಾರೀ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಯುದ್ಧವು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರವು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ನಗರಗಳು, ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ಪಟ್ಟಣಗಳು ಭದ್ರತಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸೇನಾವ್ಯೂಹಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಯೋಜಿತವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಒಂದು ಶಾಸನವು ಕೋಟೆಯ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಕಂದಕಗಳು ದಪ್ಪನೆಯ ಗೋಡೆಗಳು ಧ್ವಜಸ್ತಂಭಗಳು, ಪಗಾರಗಳು ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿವೆ.[54] ನಗರಗಳು ಸೇನಾಪಡೆಯ ಬಲವರ್ಧನೆಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದವು. ಹಾಗೂ ಬಹಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ನಗರದ ಜನರು ಯೋಧರಾದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನಗರದ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾದ ಏರಿಕೆ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಆದರೆ ಈ ನಗರಗಳು ಕೂಡ ಶತ್ರು ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದವು. ರಾಜಧಾನಿಗಳು ಮುಖ್ಯಸ್ಥರ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲಭದ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಜಯಿಸಿದರೂ ದ್ವಾರಸಮುದ್ರವು ಶತ್ರುಗಳ ಆಕರ್ಷಕ ವಸ್ತುವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಇದನ್ನು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಮಲ್ಲಿಕಾಫರ್ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದನು. ಹೀಗೆ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಅಂಶವಾಗಿದ್ದ ಯುದ್ಧವು ನಾಶದ ಸಾಧನವಾಯಿತು.

ಕೃಷಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅರಸರು ನೀಡಿದ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿರತೆ, ಶಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಅವರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಾರಂಭ ಹಾಗೂ ಪ್ರಚೋದನೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ನಿಯಂತ್ರಿತ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವು ಸೇರಿ ಒಗ್ಗೂಡಿದ ಅಂಶಗಳು ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ದಾರಿಯಾದವು.

4.4.3 ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಂಶಗಳು

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಧರ್ಮವು ನಾಗರೀಕತೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಪ್ರಮುಖ

ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಹರಡುವಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಹತ್ವವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿತ್ತು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ನಾಗರೀಕತೆಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲು ಧರ್ಮದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ. ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಪಾತ್ರವು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾಗಿತ್ತು. ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯಗಳು, ಮಠಗಳು, ಗುರುಕುಲಗಳಂತಹ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ಹಳ್ಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ನಗರಗಳೆರಡಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರು. ಹಲವು ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಈ ನಗರಗಳಲ್ಲೇ ಕಂಡು ಬಂದವು. ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅಧಿದೇವತೆಗಳೊಂದಿಗೆ ನಗರಗಳು ಅಧೀನ ಧರ್ಮಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವುಗಳು ನಗರದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ಥಳವು ತಮ್ಮ ಸುತ್ತಲಿದ್ದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ನಗರಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗಗಳ ಎಲ್ಲಾ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯಗಳು ನಗರದ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯಗಳು ನಗರೀಕರಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರದಿಂದಾಗಿ "ದೇವಾಲಯ ನಗರೀಕರಣ" ಎಂಬ ಪದಪುಂಜವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಹಾಲಿಂಗಂರವರ ಪ್ರಕಾರ "ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನದ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ದೇವಾಲಯವು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿ ನಗರ ಸ್ಥಾನೀಕರಣ, ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಂತಹ ಹಲವಾರು ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿತು.[55]

ದೇವಾಲಯವು ಭೂಮಾಲೀಕನಾಗಿ ಉದ್ಯೋಗ ದಾತನಾಗಿ ಸರಕು ಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳ ಬಳಕೆದಾರನಾಗಿ ಬ್ಯಾಂಕು, ಶಾಲೆ, ಆಸ್ಪತ್ರೆ, ನಾಟಕ, ಶಾಲೆಯಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಂಕಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುತ್ತ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಭೂಮಿ, ಬಂಗಾರ, ಮತ್ತು ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಬ್ಬ ಹರಿದಿನಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಅನ್ನಸಂತರ್ಪಣೆ ಏರ್ಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದೀಪಗಳನ್ನು ಉರಿಸಲು ದೇವಾಲಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ನವೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ

ಆಭರಣಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗೋಷ್ಠಿಗಳು ಹಾಗೂ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಂತವುಗಳಿಗೆ ಉಂಬಳಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದುದರ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ.[56] ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸೂಜಿಗಲ್ಲಿನಂತೆ ತಮ್ಮ ಕಡೆಗೆ ಸೆಳೆದು ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಒಂದು ನಗರವು ದೇವಾಲಯದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯವೊಂದು ಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿ ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳವಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಪವಿತ್ರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಗರಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವು ನಗರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಗುಪ್ತನ ಪ್ರಕಾರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುಶ್ಯಾವತವಾಗಿದ್ದ ನಗರ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳೆಂದರೆ ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳನ್ನು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜನಕ ನಗರಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿನ ಜೀವನವು ಹಿನ್ನಾಡಿಗಿಂತ ಬಹುದೂರು ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು.[57] ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣವು ಪ್ರಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಕಾರಣ ಅದರ ಪವಿತ್ರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸರ ನಗರದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮಠಗಳು ಅಪಾರವಾದ ಧನ ದಾನಾದಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದವು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳವು ಬೆಳೆಯುವಲ್ಲಿ ಧರ್ಮವು ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪಾತ್ರದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವರ ಕಪ್ಪೆ ಚನ್ನಿಗ ದೇವರ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಅಧೀನ ದೇವರುಗಳ ಪೀಠವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುವಂತೆ ಅಗಾದವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು.

ಇದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ನಗರದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ತನ್ನ ಕೀರ್ತಿಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯನ್ನು ತಲುಪಿದಾಗ ದ್ವಾರಸಮುದ್ರವು ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಸಾಗಿದ್ದವು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

ಅಧ್ಯಾಯ 5

5.1 ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಲಕ್ಷಣ

10ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದಲೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಸ್ಪಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವು ಕಂಡುಬಂದಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ದ್ವಿಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಹೊಸ ನಗರಗಳ ಉದಯದಿಂದಾಗಿ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಳವಾದದ್ದು ಇನ್ನೊಂದೆಂದರೆ ಹಳೆಯ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ನಗರಗಳ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾದದ್ದು, ಇದು ಭೌತಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಂಶಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಉಂಟಾಯಿತು. ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟವೇನೆಂದರೆ ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಹಲವಾರು ನಗರಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ನಗರಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಅವುಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿ ಅವುಗಳ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ದಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತಹ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಬೀತು ಮಾಡದ ಹೊರತು ಆ ಸ್ಥಳಗಳು ಅವನತಿಯ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ನಾವು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದರಿಂದಲೂ ಕೂಡ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಯಿತು ಎಂಬುದನ್ನು ನಾವು ಸಾಬೀತು ಮಾಡಬಹುದು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಹೊಸ ನಗರಗಳ ಉದಯ, ಹಳೆಯ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ನಗರಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮೂರು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

5.1.1 ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕಾರಿಯಾದ ಸನ್ನಿವೇಶ

ಅಂತರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜಲವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಭಾರತ ದ್ವೀಪ ಕಲ್ಪವು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು.[58] ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಗಳೆರಡೂ ಹೊರ ಪ್ರಪಂಚದೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತಮವಾದ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಆದ ಕಾರಣಗಳು ನಗರಗಳು ತೀರಗಳ ಮೇಲೆ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನಿಂತವು.[59]

ಒಳನಾಡು ವ್ಯಾಪಾರವು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಂತೆಲ್ಲ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನಾಡಿನೊಳಗೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು ರಾಜಧಾನಿಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದಾಗಿ ಇತರೆ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿಗಳಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದವು. ನಾಗರೀಕತೆಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾದಂತೆ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮದ ಹರಡುವಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆಲ್ಲ ಅನೇಕ ನಗರಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮಠಗಳ ಸುತ್ತ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳಗಳಾಗಿ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಸರಿಸುವ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದವು.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. 12ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದ ಚೋಳ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರೀ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ನಗರ ಜೀವನವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮುಖವಾಯಿತು. ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯ ವರ್ತಕರು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ವಸಾಹತು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಮೂಲಕವಾಗಿ 12ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಬೆಳೆಯುವ ವೇಳೆಗೆ ನಗರ ಸನ್ನಿವೇಶವು ಆಗಲೇ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಈ ಸನ್ನಿವೇಶವು ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಶ್ರಮಿಸಿತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅರಸರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿದ ವಾಣಿಜ್ಯ, ರಾಜಕೀಯ, ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ದ್ವೀಪ ಕಲ್ಪದಲ್ಲಿನ ಸ್ಥಿರತೆಯು ಮುಂದಿನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಅಂಶಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

5.1.2 ನಗರಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ವರ್ಗೀಕರಣ

ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಮಸ್ಯೆಯೆಂದರೆ ಪಟ್ಟಣಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಬೆಳೆಯುವಾಗಲೇ ತಮ್ಮ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅವುಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಚರ್ಚೆಯ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ ವೆರಡನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಹಲವಾರು ನಮೂನೆಗಳ ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅನೇಕ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಮುಖ್ಯ ವೈಶಿಷ್ಟಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೂ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣವು ಒಂದು ರೀತಿಯಾದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಬೇರೆಯಾದವುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಗುಣ ಅಥವಾ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಸಂತೆಪೇಟೆಗಳು, ರಾಜಕೀಯ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ಕೋಟೆಗಳು ಅಥವಾ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣಗಳೆಂದು ಹತ್ತು ಹಲವು ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳೆಂದ ವರ್ಗೀಕರಿಸ ಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣಗಳೆಂದು ಹತ್ತು ಹಲವು ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳೆಂದ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಈ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಭಾವವೆರಡು ಬದಲಾಗಿದ್ದವು. ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣವು ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು ಅದರ ರಾಜಕೀಯ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಪರ್ಕವು ಬಹಳ ವಿಶಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಬಹಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪ್ರಭಾವವು ಕೇವಲ ಹತ್ತಿರದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ನಗರವಾಸಿಗಳ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಗುಣವು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಹಲವು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಪಟ್ಟಣಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣವು ಕಷ್ಟವಾಗುವುದು. ಏಕೆಂದರೆ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರಗಳು ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಇತರೆ ಪಾತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಮಾಹಿತಿಯು ಸಹಾಯಕವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಸಂಕೇತ ನಿರೂಪಣಾ ಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿದೆ. ಆರ್.ಜಿ.ಫಾಕ್ಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಯಾವುದೇ ನಗರಗಳ ಸಂಕೇತ ನಿರೂಪಣ ಶಾಸ್ತ್ರವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನಗರಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಕಾಲ ಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಹಿತಿಯ ಆಧಾರವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದರ ಮೇಲೆ ಆಧಾರ

ವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಎಲ್ಲಾ ಸ್ಥಳಗಳ ನಗರ ಅನುಭವದ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಹೊಂದುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅದು ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ನಗರ ವಿವರಣೆ ಅಥವಾ ನಗರ ವಿವರಣೆಗಳ ಒಂದು ಸಮೂಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಾಲ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತದೆ.[60] ಆಧಾರಗಳ ಸ್ವರೂಪವು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಗರಗಳ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಕೇತ ನಿರೂಪಣಾ ಶಾಸ್ತ್ರದೆಡೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಕ್ಲಿಷ್ಟವನ್ನಾಗಿರಿಸಿದೆ. ಒಂದು ರೀತಿಯಾದ ನಗರಗಳನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯಾದ ನಗರಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುವುದು ಅಷ್ಟೇನು ಸುಲಭದ ಮಾತಲ್ಲ, ಆದರೂ ಕೆಲವೇ ನಗರಗಳು ಉಳಿದವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ತೋರುತ್ತದೆ. ಉದಾ. ದೇವಾಲಯ ಪಟ್ಟಣಗಳು ತಮ್ಮ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಹಾಗೂ ಉಳಿವಿಗೆ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬೆಳದವು. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ, ರಾಜಕೀಯ, ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಕೋಟೆಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಇನ್ನೊಂದು ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲೂ ಕೂಡ ಇತರೆ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಾವು ನೋಡುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ದೊರೆಯುವ ಮಾಹಿತಿ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಪಟ್ಟಣ, ರಾಜಕೀಯ ಅಥವಾ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವೈಶಿಷ್ಟ ಎಲ್ಲದಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಿಭಿನ್ನ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರಬಹುದು ಹಾಗೂ ಅಂತಹ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗುಂಪಿನಡಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು.

ಒಂದು ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳು ತಮ್ಮ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಅಥವಾ ಸಂತೆಯನ್ನೋ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಂತಹ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಅದು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ ಆಗಬಹುದು ಅಥವಾ ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲದರ ಜೊತೆಗೆ ಮೂಲ ದೇವಾಲಯವು ಶ್ರೇಷ್ಟಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಯಾತ್ರಿಗಳನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಾ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಬಹುದು.

ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣವು ತನ್ನ ಮೂಲ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಳ್ಳಬಹುದು ಹಾಗೂ ಪರ್ಯಾಯ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯಾದ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಬಹುದು. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಲಭ್ಯವಿರುವ ದಾಖಲೆಗಳು ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳ ಪಟ್ಟಿಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಕೊಡುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿಲ್ಲ.

ಪಟ್ಟಣಗಳ ನಿರೂಪಣಾ ಶಾಸ್ತ್ರ ಅವುಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ವಿಧಾನಗಳು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಅಧ್ಯಯನದ ನಮ್ಮ ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿ ನೀಡಿರುವ ಪಟ್ಟಣಗಳ ವಿಧಗಳು, ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಥೇಂಬರ್ ಈ ರೀತಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. "ನಿಜವಾದ ನಗರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಯಾವಾಗಲೂ ಮಿಶ್ರ ವಿಧಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗುತ್ತದೆ" ಎಂದಿದ್ದಾನೆ.

5.1.3 ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ

ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಬಹಳಷ್ಟು ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಅಗ್ರಹಾರಗಳಿಗೆ ಉದಾರವಾದ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಪುರಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದರು. ಪುರಗಳು ಹಾಗೂ ಪೇಟೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕರು, ಶಿವಶರಣರು, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು, ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಸಂಘದ ನಾಯಕರುಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಲು ಕೆಲವು ವಿನಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು, ಅರಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಹಾಕಲಾಯಿತು, ಕೃಷಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸ ಲಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮಠಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು ಮತ್ತು ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿ ಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ವಿವಿಧ ಧರ್ಮದ ಪಂಗಡಗಳ ಹಾಗೂ ಮಠಗಳ ನಾಯಕರುಗಳಿಗೆ ದಾನವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಫಲದಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳು ಅವುಗಳು ಇದ್ದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪರಿಸರದಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ನೀಡಿದವು. ಇಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ

ಬದಲಾವಣೆಯ ಅಗ್ರಸೇರರಾಗಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ದೊಡ್ಡ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪುರಗಳು ಈ ಪದದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಸತ್ಯವಾದ ಮಾತಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಅವುಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದವು. ಅವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಹೊರತು ಅಥವಾ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಹೊರತು ಅಥವಾ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯ ದೇವತೆಯ ಮೂರ್ತಿ ಮಠಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗದೇ ಅಥವಾ ಕೆಲವು ಆಡಳಿತ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ಹೊರಿಸಿದ ಉಪಕಛೇರಿಯ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಾಗದೇ ಈ ಪುರಗಳು ಕೇವಲ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದವುಗಳಾಗಿ ಉಳಿದವು ಅಥವಾ ಕಾಲ ಕಳೆದಂತೆ ಆರ್ಥಿಕ ಅವನತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮರೆಯಾದವು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪುರಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಳವಾಯಿತು. ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕ್ರಿ.ಶ. 12 ಮತ್ತು 15ನೇ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಗ್ರಾಮಗಳು ನಗರ ನೆಲೆಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದಿದ ಹಾಗೂ ಭೂ ಒಡೆತನ ಮತ್ತು ಇತರ ಆಸ್ತಿಗಳಾಗಿ ಒಡೆತನದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದುದರ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭ್ಯುದಯವು ನೆಲೆಸಿದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರವು ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವ ಉದದೇಶದಿಂದಾಗಿ ಹಲವು ಹೊಸ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಹಳ್ಳಿಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಬೆಳೆಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಅಂತಹ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಹೊಸ ನಿಯಂತ್ರಣಗಳನ್ನು ಹೇರಲಾಯಿತು.[61]

ಕ್ರಿ.ಶ. 1328 ರ ಯಳಂದೂರಿನ ಒಂದು ಶಾಸನವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಉಪೇಂದ್ರ ಪಟ್ಟಣ ಅಥವಾ ಮದ್ದೂರನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪಟ್ಟಣವು ವರ್ತಕರು, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಗುಂಪಿನ ಜೊತೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದೇ ಸ್ಥಳದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದ

ಪ್ರಕಾರ ಉಪೇಂದ್ರಪುರದ ಮಹಾಜನರು ಒಬ್ಬ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗೆ ಅವನ ಕಾರ್ಯ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ದಾನ ಮಾಡಿದ್ದರು.[62] ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಪಟ್ಟಣವು ಕಾಲಾ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆ ಪಟ್ಟಣದ ಮಹಾಜನರು, ಶೆಟ್ಟರು, ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಗೌಡಜನಗಳು ದಾನ ನೀಡುವುದರಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಈ ದಾನಗಳನ್ನು ಮದ್ದೂರಿನ ದೇಶೀನಾಥ ದೇವರಿಗೆ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು.[63]

ನಂತರ ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಪಟ್ಟಣದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಉದಾಹರಣೆಯು ಕೊಳ್ಳೆಗಾಲದ ಶಾಸನಗಳ ಒಂದು ಸರಣಿಯಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪಟ್ಟಣವು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಪಟ್ಟಣದ ಅನೇಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಗಳಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ವಿವಿಧ ಗುಂಪುಗಳಾದ ವರ್ತಕರು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಂತಹ ಅನೇಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಇದೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು.

ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಬಲ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದೊಂದಿಗೆ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಹಾಗೂ ಸಾಧನಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣವಾದ ಅನೇಕ ಆಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಜನರ ಗುಂಪುಗಳಾದ ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಸ್ವರೂಪದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದವು. ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದವು. ಅವುಗಳ ಪ್ರಭಾವವು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದ ಬಹುದೂರ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೇಲಾಪುರಿ ಅಥವಾ ಬೇಲೂರು ಬಹಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅವನತಿಯ ನಂತರವು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಚನ್ನಕೇಶವ

ದೇವಾಲಯವು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರಿಂದ ಹಲವಾರು ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬೇಲೂರು ಅವನತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಪೀಠವಾಗಿತ್ತು. ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವರ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಬೇಲೂರು ಕೇಶವ ಮಹಾತ್ಮೆಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.[64] ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ನಡೆಯಿತು ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ವಿಧವಾದ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಪುನರ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ದಾನವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು.[65]

ಆಗ ಕೆಲವು ವರ್ತಕರು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಈ ಪಟ್ಟಣವು ದಕ್ಷಿಣ ವಾರಣಾಸಿ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಬೇಲೂರಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯೊಂದಿಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಗಮನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು.[66] ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಬೇಲೂರು ನಗರವು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು.[67]

5.1.4 ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಗಾತ್ರ ಹಂಚಿಕೆ ಹಾಗೂ ರಚನೆ

ಹಿಂದಿನ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸ್ವರೂಪದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಹುಟ್ಟು, ವಿಸ್ತರಣೆ ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಗೊಂಡಿರುವಂತೆ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ವಿಧಾನವು ಏಕಮತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಒಂದು ನಗರಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ಭಿನ್ನತೆಯನ್ನು ರೂಪ ಹಾಗೂ ಗಾತ್ರಗಳೆರಡರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಪಟ್ಟಣಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಕ್ಲಿಷ್ಟತೆಗಳಿವೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಟ್ಟಣಗಳು ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಮಿಶ್ರ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಆದರೂ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಇನ್ನಿತರ ಪಟ್ಟಣಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು, ಇವು ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಈಗಿನ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಗಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಹಂಚಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಬೇರೆ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸುವುದರ ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಅಥವಾ ನಗರ ರಚನೆಯ ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಾಗಿದೆ. ನಗರ ರಚನೆಯು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಒಂದು ಜೋಡಣೆ

ಹಾಗೂ ಹಂಚಿಕೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ನಗರ ರಚನೆಯು ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅದೇನೆಂದರೆ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಅರಮನೆಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲಿದ್ದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ತಮ್ಮೊಳಗೆ ಒಂದು ರೀತಿಯಾದ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯಾದ ರಚನೆಯು ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಫಲವಾಗಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನವು ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಕೆಲವು ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಹಾಗೂ ವಿವರಣೆಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಕಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಒಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಹಂಚಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಗುಣಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಮಾಹಿತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಗುಣಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಅಮೂರ್ತವಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಸಾಂಧ್ರತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಗಾತ್ರದ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಮಾಡಬಹುದು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಾಲಕಳೆದಂತೆ ಈ ಸ್ಥಳಗಳ ಮೇಲೆ ನಗರೀಕರಣದ ಹೇರಿಕೆಯಾಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನತೆಗಳಿದ್ದವು. ಏಕೆಂದರೆ ನಗರೀಕರಣದ ವಿವಿಧ ಅಂಶಗಳ ಹಿಂತೆಗೆತ ಅಥವಾ ಪ್ರಭಾವವಾಗಿದೆ. ಈಗಿನ ಅಧ್ಯಯನವು ಒಂದು ವಿಧದ ರಚನಾಕ್ರಮವಿದ್ದುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಎರಡು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು. ರವೀಂದ್ರಕುಮಾರ್‌ರವರು ವಸಾಹತು ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ನಗರ ಸಮಾಜದ ಬದಲಾಗುತ್ತಿರುವ ರಚನೆಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು

ಮಾಡುವಾಗ ವಸಾಹತು ಪೂರ್ವ ಭಾರತೀಯ ನಗರ ರಚನೆಯತ್ತ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ಹೇಳುವಂತೆ ವಸಾಹತು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಕ್ಷೆ ಬರೆಯುವನೊಬ್ಬನು ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಇಪ್ಪತ್ತು ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ ನಗರಗಳನ್ನು ಊಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅದೇ ನಕ್ಷೆ ಬರೆಯುವವನು ವಿವರವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದವುಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ಅವನು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅವನತಿಯ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಊಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳು ಉಪಖಂಡದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸಮತಲವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಅವನತಿಯ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣನೆಲೆಗಳು ಈ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ನಗರ ರಚನೆಯ ಅತೀ ಸಣ್ಣ ಶಾಖೆಯು ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಇಪ್ಪತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತ, ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿತ್ತು.

ನಗರ ರಚನೆಯ ಲಂಬಾಂತರ ಕೋನದಲ್ಲಿ ಕಸಬಾವು ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಕಸಬಾಕ್ಕಿಂತ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಹಾಗೂ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿದ್ದ ಒಂದೆರಡು ನಗರ ಗುಂಪುಗಳು ಕಸಬಾ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ನಗರದ ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದವು. ಈ ದೊಡ್ಡ ನಗರದ ರಚನೆಯು ಸಮತಲ ಕೋನಗಳ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳು ನಗರ ಶ್ರೇಣಿಯ ತುತ್ತ ತುದಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕಸಬು ಕೆಳಮಟ್ಟ ದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಶೃಂಗ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ನಗರ ಹಾಗೂ ಅದು ನೆಲೆಸಿದ್ದ ನಗರ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸ್ಥಳದಿಂದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಮಿಶ್ರ ಗುಣವು ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಘಟನೆಯ ಮೇಲೆ ಆಧಾರವಾಗಿತ್ತು. ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಗರ ಸಮಾಜದ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಮತಲ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಗಳ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸರಪಳಿ, ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಪಾತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂಕೀರ್ಣ ರಚನೆಯೆಡೆಗೆ ಗಮನವನ್ನು ಹರಿಸುತ್ತಾರೆ.[68]

ಮತ್ತೊಬ್ಬ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಕೆ.ಎನ್.ಸಿಂಗ್‌ರವರು ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಒಂದು ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತುವಿನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತ ಕೆಲವು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಮುಂದಿಡುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ಹೇಳುವಂತೆ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ವಂಶದ ಬಂಧುತ್ವದ

ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಮೂರು ಹಂತದ ವಿಂಗಡಣೆಯು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಪರಗಣವಾದವು ಇದನ್ನು ತಪ್ಪುಗಳು ಎಂಬ ದ್ವಿತೀಯ ವರ್ಗವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಗೌನ್ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಪುನಃ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳ ವಿಂಗಡನೆಗೆ ಸರಿ ಹೊಂದುವಂತೆ ಮೂರು ಮೂಲ ವಸಾಹತು ನೆಲೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು ಪರಗಣ ಹಾಗೂ ತಪ್ಪು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು ಅರೆನಗರ ವಸಾಹತುಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದವು ಗೌನ್ ಮೂಲ ಗ್ರಾಮೀಣ ವಸಾಹತು ಕೇಂದ್ರಗಳಾದವು.[69]

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಒಂದು ಸೀಮಿತವಾದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು ಆದರೂ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹಳಷ್ಟಿತ್ತು. ಅವುಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವು ಹತ್ತಿರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು.

ಅಧ್ಯಾಯ 6

6.1 ಮಧ್ಯಮ ಶ್ರೇಣಿಯ ಪಟ್ಟಣಗಳು

ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು ಇವುಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಭಾವವು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದಾಚೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಂದರೆ ಆರ್ಥಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೆಲವು ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ನಿಯಮಿತ ಪಾತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದವು.

ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತಲಕಾಡು ನಗರ ಬಹಳ ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ತಲಕಾಡು ಪುರಸಭಾ ಆಡಳಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು.[70] ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ತಲಕಾಡು ಜಡವಾಗಿ ಉಳಿಯದೇ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಣೆ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ತೋರಿಸಿತು. ಇದಲ್ಲದೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ದೋರಸಮುದ್ರವು ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆಯು ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು.[71] ಬೇಲೂರು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವರ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು.[72] ಅರಸೀಕೆರೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲದಿಂದಲ್ಲೂ ಮನ್ನಣೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸ್ಥಳವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.[73]

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯುಳ್ಳ ನಗರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದವು.

ಬೇಲೂರು ನಗರದ ಸುಂದರ ರಮಣೀಯ ವಿವರಣೆಯು ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕನ ಒಂದು ದೀರ್ಘ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವನು ಈ ರೀತಿ ವಿವರಿಸುತ್ತಾನೆ. "ಬೇಲೂರೆಂಬ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ನಾನು ತಲುಪಿದೆ, ಅದರ ಮನೆಗಳು ಅರಮನೆಯಂತೆ ಇದ್ದವು ಅದರಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದು ಎಷ್ಟು ವೈಭವವಾಗಿದೆಯೆಂದರೆ ಹಲವು ಪರಸ್ಥಳಗಳು ದೂರದಿಂದಲ್ಲೂ ಇದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯ ಶಂಕೆಗೊಳಗಾಗದೆ ಸಾರ್ಥಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ". ಆ ಪಟ್ಟಣದ ರಚನಾ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಇದೇ ಪ್ರವಾಸಿಗನ

ಬರವಣಿಗೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಪಿಸಬಹುದು. ಪಟ್ಟಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಜಾಗವಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಉದ್ಯಾನವನವಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಮರದ ಎಲೆಗಳಂತೆ ಎಲ್ಲಾ ವಿಧದ ಗುಲಾಬಿಗಳು ಇದ್ದವು. ತೊರೆಗಳ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸೈಪ್ರೆಸ್ ಮರಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನಿಂತಿದ್ದವು. ಅವುಗಳ ಗೋಪುರಾಕಾರದ ನೆತ್ತಿಯು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಾಳೆಯ ಮರಗಳು ಅವುಗಳ ಚಿಗುರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ರೆಂಬೆಗಳನ್ನು ಹೊರ ಚಾಚುತ್ತಿವೆ. ಇದು ಯಾವ ರೀತಿ ಕಾಣುವುದೆಂದರೆ ಸ್ವರ್ಗವೇ ಈ ಸೌಂದರ್ಯ ರಾಶಿಗೆ ಮನಸೋತು ಆನಂದ ಆವೇಶಗಳಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಗ್ಗಿ ನೋಡುತ್ತಿರುವುದೇನೋ ಎಂಬಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಹುಲ್ಲುಹಾಸಿನ ಇಡೀ ಭೂಮಿ ಈ ಆನಂದಮಯ ಬೀಡಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಜಾಗವನ್ನೆಲ್ಲಾ ನಯವಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಜೋಡಿಸಿ ದಾರಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಎಷ್ಟು ಸೊಗಸಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದರೆ ಇವುಗಳೆಲ್ಲ ಕಲ್ಲುಗಳ ಒಂದೇ ಚಪ್ಪಡಿ ಕಲ್ಲೇನೋ ಎನ್ನುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಆಕಾಶದ ಒಂದು ತುಣಕನ್ನು ಭೂಮಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆಯೇನೋ ಎಂಬಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೀಲಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಕಪೋಲವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡವು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಇದು ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಬಗ್ಗೆ ಏನು ಹೇಳುವುದು ಇದು ತನ್ನ ಅಮೋಘ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಸ್ವರ್ಗದ ರುಚಿಯನ್ನು ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಉಣಬಡಿಸಿದೆ. ಅದರ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಮಾನುಗಳು ವೈಭವಯುತವಾಗಿದ್ದು ಹೊಸ ಚಂದಿರನನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಅದರ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ಆಕಾಶವೂ ಚಾಚಿತ್ತು ಇದು ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದು ಕಲ್ಪನಾ ಚಿತ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಕೇವಲ ಒಂದು ತಿಂಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನು ರೇಷ್ಮೆ ವಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಮಾತು, ಕಟ್ಟಡದ ಬುಡದಿಂದ ಹಿಡಿದು ನೆತ್ತಿಯವರೆಗೂ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲದ ಒಂದು ಹಸ್ತದಗಲ ಜಾಗವನ್ನು ನಾವು ಕಾಣೆವು, ಈ ದೇವಾಲಯವು ನಾಲ್ಕು ಜಗಲಿಯ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ರಚನೆಯು ಉದ್ದದಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತು ಗೇಜ್ ಅಗಲದಲ್ಲಿ ಇಪ್ಪತ್ತು ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಐವತ್ತು ಗೇಜ್ ಇತ್ತು. ಅದರ ಶಿರವು ಆಕಾಶದತ್ತ ಚಾಚುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಮೊದಲು ಕಲ್ಲುಗಳಿಲ್ಲದ ಕಮಾನು ಈಗ ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಮಳೆಗಾಳಿಗೆ ಎದೆಯೊಡ್ಡಿ ನಿಂತ ಈ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಾಗಿ ಆ ಗುಮ್ಮಟದ ಬಂಗಾರವು ಮಿಶ್ರಲೋಹಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿದೆ. ಸಣ್ಣ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲವು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಿಂದ ತುಂಬಿ ಹೋಗಿವೆ.[74]

6.2 ನಗರ ಆಡಳಿತ

ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ವೈಶಿಷ್ಟವು ನಗರ ಆಡಳಿತ ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಭಿನ್ನವಾದ ವಸಾಹತು ಗಳಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣದ ಸಂಯೋಜನೆ ಅದರ ಅಧಿಕಾರ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನವು ಆ ಕಾಲದ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆ ಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ರೂಢಿಗಳು ಹಾಗೂ ಆಚರಣೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವು ಸಾಕಷ್ಟಿತ್ತು. ಹಿಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಆಡಳಿತ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾಗುವಂತೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು ಅಥವಾ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ಪೌರಾಡಳಿತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಶಕ್ತಿಯು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ವರ್ಗದವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವು ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಅವರು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಹರಣ ಮಾಡಿದರು. ನಾಯಕರು ರಾಜಕೀಯ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಹುಶಃ ಅವರ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಾಗ ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಅವುಗಳು ಚಲಾಯಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಅಧಿಕಾರಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆ ಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕು. ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನದ ಆಧಾರಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಆ ಕಾಲದ ಪೌರ ಸಂಘಟನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಪರಿಚಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ.

6.3 ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆ

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಈ ಸಭೆಗಳು ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಅಥವಾ ಸದಸ್ಯರುಗಳಿಂದ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. 'ನಗರ' ಎಂಬ ಪದವು 'ಪಟ್ಟಣಸಭೆ'ಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇತರ ಪದಗಳೆಂದರೆ ನಕರ, ನಕಾರ, ನಗರ ಸಮೂಹ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಸಮೂಹಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಕೃತಿಯೆಂದರೆ ತೆಲುಗಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಕೃತಿಯಾದ 'ವೈಶ್ಯಪುರಾಣಮು' ಪ್ರಮುಖ ವಾಗಿದೆ. ಈ ಕೃತಿಯು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದರು. ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಗರ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಪರಿಚಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣದ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದೆ.

6.3.1 ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆ

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಪೌರ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಭೆಗಳಿದ್ದವೆಂಬ ಅಂಶವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಗರವೆಂಬ ಪದವು ಪಟ್ಟಣಸಭೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 10 ರಿಂದ 14ನೇ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ತಲಕಾಡು ನಾಲ್ಕು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು ಹಾಗೂ 25 ಸದಸ್ಯರು ಬಹುಶಃ ಅದರ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಹಾಗೂ ಮಹಾನಗರವು ಅವರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಗೌಡ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸಭೆಯನ್ನು ಸೇರುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಹಾಗೂ ಏಳು ಪುರಗಳು ಮತ್ತು ಪಂಚಮಠಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇಡೀ ತಲಕಾಡು ನಗರಕ್ಕೆ ಸ್ಥಾನಪತಿಯು ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದನು ಸ್ಥಾನಪತಿಯೋರ್ವನು ಪಟ್ಟಣದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯು ಐದು ಮಠಗಳು ಹಾಗೂ ಮೂರು ಔಷಧದಂಗಡಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಏಳು ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು". ತಳೂರನು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪೌರ ಸಂಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದನು. ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ಅನೇಕ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಭಾಗವು ಅನೇಕ ಬೀದಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಭಾಗಕ್ಕೂ ಒಂದು ದೊಣ್ಣೆಯೊಂದಗಿದ್ದ ತಳಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿ ಪಟ್ಟಣದ ಹಾಗೂ ನಗರದ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಒಂದು ಗುಂಪು ತಳವಾರರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಾಗೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ನುರಿತ ನಾಯಕನಿರುತ್ತಿದ್ದನು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ "ನಗರಕರನತ್ತೂರ್" ನಗರ ಮಧ್ಯಸ್ಥ ಎಂಬುದು ನಗರದ ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಾಗಿದ್ದವು ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಏಕತೆಯ ಒಂದು ದೃಢವಾದ ನಂಬಿಕೆಯು ಬೇರೂರಿತ್ತು.

ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯು ಒಂದು ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೂಡ ಈ ಸಭೆಗಳ ಹಕ್ಕುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದಾಗಲಿ ಅಥವಾ ದಾನವನ್ನು ನೀಡುವುದಾಗಲಿ ಒಪ್ಪಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ನಡೆಯಬೇಕಿತ್ತು.

ಮೇಲಿನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ನಾವು ಊಹಿಸಬೇಕಾದ ವಿಷಯವೇನೆಂದರೆ ನಗರ ಸಭೆಯು ನಗರ ಅಥವಾ ಆ ಸ್ಥಳದ ಹಲವು ಬಗೆಯ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಪರಜೆ ಗೌಂಡರು, ಪುರಗಳು ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಳು, ಮಠಗಳು ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು.

6.4 ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ

ನಗರ ಆಡಳಿತದ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನವು ಪೌರ ಸಂಘಟನೆ, ಪಟ್ಟಣಸಭೆ, ಸಮಿತಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸದಸ್ಯರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅವರ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕರ್ತವ್ಯಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಪಟ್ಟಣದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ತುಣುಕು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಶೆಟ್ಟಿ, ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ, ವಡ್ಡವ್ಯವಹಾರಿ ಪೃಥ್ವಿಶೆಟ್ಟಿ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಇವನು ಸಭೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದನು. ಇವನು ಪಟ್ಟಣದ ಪಾಲಕನಾಗಿದ್ದು ಹಲವಾರು ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿದ್ದನು. ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಯು ಗೌರವಾನ್ವಿತನಾಗಿದ್ದು ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳು ಮತ್ತು ಗೌರವಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದನು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಹುದ್ದೆಯು ಅಸ್ಥಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಮೊದಲು ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮೀಣ ವೈಶಿಷ್ಟತೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ಹಳೆಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪಟ್ಟಣದ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕನನ್ನು ಗೌಂಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಪದವು ಗ್ರಾಮದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಪದವಿಯನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಹೋದಂತೆಲ್ಲ ಕೆಲವು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಅಸ್ಥಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು.[75]

ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ಈ ವಿಧವಾದ ಒಂದು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಯಾಗಿತ್ತು. ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಶಕ್ತಿವಂತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮೆರೆದವು. ಅವುಗಳು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಸಹಕಾರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣದ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ನಡೆಸಲು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಹಾಗೂ ಸಮರ್ಥ ನಾಯಕರು ಬೇಕಾಗಿದ್ದರಿಂದ ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ನಾಯಕರುಗಳಿಗೆ ಪಟ್ಟಣ ಆಡಳಿತದ ಚುಕ್ಕಾಣಿಯನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನು ಪೌರಪಾಲಕ ನಾದನು. ಪಟ್ಟಣ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ವರ್ತಕ ಅಥವಾ ನಾಯಕನಿಗೆ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

6.4.1 ಹುದ್ದೆಯ ನೇಮಕ

ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಹುದ್ದೆಯು ವಂಶ ಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಐಚ್ಛಿಕವಾಗಿಯೂ ಇತ್ತು. ಸಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪದ್ಧತಿಯೆಂದರೆ ಈ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸಮಾಜದ ಹಿರಿಯ ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ನಾಯಕರು ಒಬ್ಬ ಯೋಗ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಯು ಪಟ್ಟಣದ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ವರ್ತಕನಿಗೆ ಈ ಪದವಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಈ ಪದವಿಯನ್ನು ಊರಿನ ಜನತೆ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಕೂಡ ನೀಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡುವಾಗ ಜನಪ್ರಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಾಡಿನ ಸಮಸ್ತಗೌಡ ಪ್ರಜೆಗಳು, ನಾನಾ ದೇಶಿಗಳು ಮತ್ತು 18 ಜಾತಿಯವರು ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಆನೇಕಲ್‌ನ ಒಂದು ಶಾಸನವು ಹಿರಿಸನಾಡು ಪ್ರಭು ಹಾಗೂ ಐವತ್ತಾರು ಸೀಮೆಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ದಂಡೀಶೆಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ತಿರುಮಲ ಶೆಟ್ಟಿಗೆ ನೀಡಿದರು ಎಂದು ದಾಖಲಿಸುತ್ತದೆ.

6.4.2 ಭತ್ಯೆ

ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಸರಿಯಾದ ಪರಿಹಾರ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅವರಿಗೆ ಮಾನ್ಯ ಎಂಬ ಭೂಮಿಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಅವರ ಆದಾಯದ ಪ್ರಧಾನ ಮೂಲವು ಆಗಿತ್ತು ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ಅವರನ್ನು ಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸಂತೆಯ ಖರ್ಚಿಗೆಂದು

ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ತೆರಿಗೆಯು ಕೂಡ ಅವರ ಆದಾಯದ ಇನ್ನೊಂದು ಮೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಅವರಿಗೆ ಹಲವು ಬಗೆಯ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ದಾನದತ್ತಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯನ್ನು ಅನೇಕ ಬಿರುದು ಬಾವಲಿಗಳಿಂದ ಗೌರವಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

6.4.3 ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಯಗಳು

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಇದ್ದವು. ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ (ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರ) ಸಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಣಶೆಟ್ಟಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದನು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಪಟ್ಟಣದ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಇವನು ಆ ಸ್ಥಳದ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣದ ಮಹಾಪೌರನಾಗಿದ್ದನು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವನು ಸ್ಥಳೀಯ ವರ್ತಕ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷನೂ ಆಗಿದ್ದನು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಇತರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಇವನು ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದನು.

ನಾವು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಪಾತ್ರವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅವನ ಪಾತ್ರ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ ಅವನು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಜಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಸಂತೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಸ್ಥಾನ, ಕಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನ ಪಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದನು. ಆದರೆ ಪಟ್ಟಣ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದರೆ ಒಬ್ಬರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂದರೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯು ಆ ಪಟ್ಟಣದ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1142 ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಹಳೇ ಬೀಡಿನಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳಿದ್ದರು ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವರು ಹೊಯ್ಸಳಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಗಮಿಶೆಟ್ಟಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.[76]

ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಹಿರಿಯ ವರ್ತಕ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತನಾದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಆಡಳಿತಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕಛೇರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮಲಪರಾಜನು ಇಂತಹ ಕೆಲವೇ ಜನ ಶೆಟ್ಟಿಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಕಛೇರಿಯನ್ನು ಕೊಡಮಾಡಿದನು ಎಂದು ಕ್ರಿ.ಶ. 1205 ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.[77] ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು, ಸರ್ಕಾರ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮತ್ತು ವರ್ತಕರಿಂದ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಗಳಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಕೆಳಕಂಡ ಉದಾಹರಣೆಯಿಂದ ಸರ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ಅವನ ಸಂಬಂಧವು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1125 ರ ಮಾಹಿತಿಯ ಪ್ರಕಾರ (ಹೊಸ ಹೊಳಲು ಗ್ರಾಮ ಕೆ.ಆರ್.ಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ನೋಳಭಿಶೆಟ್ಟಿಯೆಂತಲೂ ಸಹ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನು ರಾಜ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನು.[78] ಕ್ರಿ.ಶ. 1178ರ ಮತ್ತೊಂದು ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣ ಗ್ರಾಮ ನಾಗಮಂಗಲ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆ ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿ ಸೋವಿಶೆಟ್ಟಿಯು ರಾಜ ಸಾವಂತ ನರಸಿಂಗರಾಯ ನಾಯಕನ ಕೈ ಕೆಳಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.[79] ಕ್ರಿ.ಶ. 1195ರ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಇನ್ನೊಂದು ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ನಾಗದೇವನು ರಾಜ ಎರಡನೇ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ[80] ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1218 ರ ಕುಂಡವಡಗ್ರಾಮ, ದಾವಣಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತೀ ಬುಧವಾರ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಸಂಗಶೆಟ್ಟಿಯು ರಾಣಿ ಅಭಿನವ ಕೇತನದೇವಿಯಿಂದ ನಿರ್ದೇಶನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದನು.[81] ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ರಾಣಿಯ ಆದೇಶವನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು. ಯಶಸ್ವಿಗೊಳಿಸಿದ್ದನು.

ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದನು. ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದು ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಸಂಯೋಜಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಹಿರಿಯನಾಗಿ ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವುದು ಇವೇ ಅವನ ಪ್ರಧಾನ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅವನು ಪಟ್ಟಣದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಪಟ್ಟಣದ ಸ್ಥಾಪಕನೂ ಆಗಿದ್ದನು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1328 ರ ಶಾಸನದಿಂದ (ಮದ್ದೂರು ಗ್ರಾಮ, ಯಳಂದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು, ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಉಪ್ಪೇಂದ್ರಪುರ ಮಹಾಜನರಿಂದ ಆರು ಬಾಡಿಗೆ ರಹಿತ ಮನೆಗಳನ್ನು ಉಚಿತವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಕೊಡಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು.[82] ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಬಹಳ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದನು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1278ರ ನಂಜನಗೂಡು ಹೋಬಳಿ ಉಪ್ಪಿನಹಳ್ಳಿ

ದಾಖಲೆಯಿಂದ ಸಂಕಶೆಟ್ಟಿಯೆಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಮಿಯು ಮನಾಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದನು ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಹಿರಿಯನಾಡಿನ ಮಹಾಪ್ರಭು ಮತ್ತು ದಂಡನಾಯಕ ಮಾಚಣ್ಣರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದನು.[83] ಕ್ರಿ.ಶ. 1332ರ ಬೆಂಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದ ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಚಿಕ್ಕಹುಂಡಿ[84] ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಯಿಂದ ಸಂತೆ ನಿಯೋಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.[85] 12ನೇ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಮೊಸಳೆಯ ಸಂತೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನೇಮಿಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬುವವನು ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಯಾವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಂತೆ ಜರುಗುತ್ತದೋ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.[86] ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರುವ ಮತ್ತು ಕೊಳ್ಳುವ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ವಿಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವರ್ತಕರಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಸಂತೆಗಳ ಕಟ್ಟುವ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಈ ಮೇಲಿನ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಟ್ಯಾಂಕು ಮತ್ತು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿರುವುದಕ್ಕೆ ಆರು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಮಾಡಿದ ಜನಪರ ಕಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುವ ಸಂತೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ತುಂಬಾ ಮಹತ್ವವಾದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಹಾಗೂ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಅದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ತುಂಬಾ ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ತಗಲುವ ವೆಚ್ಚಗಳಿಗೆ ರೈತರು, ವರ್ತಕರು ಮತ್ತು ಇತರ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು.[87] ಭೂ ಅನುದಾನ ಅಥವಾ ಮಾನ್ಯ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಆದಾಯದ ಪ್ರಮುಖ ಮೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಸಂತೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಆದಾಯವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯ ಆದಾಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಅನೇಕ ಕೊಡುಗೆ ಮತ್ತು ಅನುದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಈ ಕೆಳಕಂಡ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನುದಾನ ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂದು ನಾವು ಊಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕನಕಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕ್ರಿ.ಶ. 1316ರ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುವುದೇನೆಂದರೆ ಮಾಚಯ್ಯ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಹೊನ್ನಳ್ಳಿಗೆ ನಾಡು ರೈತರು ಸೇರಿ ಕೂಡಿಗೆ ಎಂಬ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಚೊಕ್ಕಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಅನುದಾನವಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚೊಕ್ಕ ನಾಡುವಿನ ಗಲಿಹಾಲು ಎಂಬಲ್ಲಿ

ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.[88] ಕ್ರಿ.ಶ. 1332 ರ ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಬೆಂಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಬ್ಬ ಮುಕ್ತಿಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಇದ್ದನು. ಇವನಿಗೆ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಚಿಕ್ಕಹುಂಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲು ಕೋಡಗಿ ಎಂಬ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಸುಂಕದ ಕಟ್ಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದ್ದಿತು.[89] ತಲಕಾಡಿನ ನಾಗರತ್ತರ್ ಎಂಬುವವನಿಂದ ಕನ್ನಡ್ಕೆ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಋಷ್ಠಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಕ್ರಿ.ಶ. ನೇ ಹದಿಮೂರು ಮತ್ತು ಹದಿನಾಲ್ಕನೇ ಶತಮಾನದ ತಿ.ನಗಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೆಟ್ಟಹಳ್ಳಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೂರನೇ ಬಲ್ಲಾಳನು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿತು ಎಂದು ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಶದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.[90] ಮುಂದೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1253ರ (ಮಳವಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆ) ಕುಂಬಾರ ಮತ್ತು ದೇವಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದೇವಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಂಡಗೆರೆಯ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳಾದ ತಿವಾದಿಶೆಟ್ಟಿ, ಬುಕಿಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಕೆಟಿಶೆಟ್ಟಿ ಇವರುಗಳು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಭೂ ಅನುದಾನವನ್ನು ಕಳಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬಳಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯದ ಪರವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಅನುದಾನವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದನು.[91] ಅಲ್ಲದೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳು ಭೂದೇಣಿಗೆಗಳು ಮನೆಗಳನ್ನು, ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು "ಕೊಡುಗೆ" ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಉದಾಹರಣಗೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1328ರ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಯಳಂದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಶಾಸನದ ದಾಖಲೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ದೊಡ್ಡ ಅಳತೆ ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಆರು ಮನೆಗಳನ್ನು (12 ಕ್ಯೂಬಿಟ್ಸ್ 30 ಕ್ಯೂಬಿಟ್ಸ್) ಮಾನ್ಯದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು.[92] ಕ್ರಿ.ಶ. 1331 ರ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದ ದಾಖಲೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಗುಬ್ಬಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಕಾಳಿಶೆಟ್ಟಿಯ ಮಗ ಸಿಂಗಶೆಟ್ಟಿಯು ಸಂಪಿಗೆ ಎಂಬ ನಿವೇಶನವನ್ನು ಕೊಡುಗೆ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು.

ಈ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ತೆರಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತೆರಿಗೆ ರಿಯಾಯಿತಿ ಇದ್ದಿತು.93 ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳ ಕೊಡುಗೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ 1203ರ ಶಾಸನದ ದಾಖಲೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಶೆಟ್ಟಿಯು ಒಟ್ಟು 100 ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನು. 20 ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಚಿಕ್ಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನು.[94] ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಆ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ಯಾವುದೇ ಅಪೇಕ್ಷೆಯನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅವನನ್ನು ಗೌರವಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ರಾಜ್ಯದ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಬಹಳ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದನು. ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉದಾರ ದೇಣಿಗೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉದಾರ ದೇಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಈ ಕೆಳಕಂಡ ನಿದರ್ಶನಗಳಿಂದ ನಾವು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಶ್ರವಣ ಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1195ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜ ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ನಾಗದೇವನು ಜೈನಗುರು ನಯಕೀರ್ತಿಯ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ನಾಗರ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದನು. ಹಾಗೂ ಶಿಲನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಸಿದ್ದನು ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಕಾಮತ ಪಾರ್ಶ್ವ ಬಸ್ತಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಸಭೆಯನ್ನು ಸಹ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದನು.[95] ಮಂಡ್ಯಜಿಲ್ಲೆ ನಾಗಮಂಗಲ ತಾಲ್ಲೋಕಿನಲ್ಲಿ ಹಟ್ಟನ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1178 ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜ ಸಾವಂತ ನರಸಿಂಗನಾಯಕನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೋವಿಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಮೂರು ನೀರಿನ ತೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವಜಿನಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನು.[96] ಕಡೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸೋಮನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿನವ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನು.[97] ಗುಬ್ಬಿ ತಾಲ್ಲೋಕಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1238ರ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ನಿಟ್ಟೂರಿನ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಸಂಪಿಗೆಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವರಿಗಾಗಿ ಹಿರಿಯ ಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಟ್ಯಾಂಕನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದನು.[98]

ತಿಪಟೂರು ತಾಲ್ಲೋಕಿನಲ್ಲಿ ಕಿ.ಶ. 1214ರ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಮಹದೇವಶೆಟ್ಟಿಯು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವರಿಗಾಗಿ ಸಂತೆಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಸುಂಕಗಳನ್ನು ದೇಣಿಗೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ್ದನು.[99] ಮತ್ತೊಂದು ಕ್ರಿ.ಶ. 1198ರ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಉದ್ರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡಸೌಟು ಮತ್ತು ದೀಪ ಬೆಳಗುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ದೇಣಿಗೆಯಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದನು.[100] ಮುಂದೆ ಅರಸೀಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೋಕಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1220ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಕಳ್ಳೆಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇವರ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಮಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಎರಡು ಗದ್ಯಾಣಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದನು.[101] ಮತ್ತೊಂದು ದಾಖಲೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1273ರ ಅದೇ ತಾಲ್ಲೋಕಿನಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಹೊರಗಡೆಯಿಂದ ಬರುವ ಬಡಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಬೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ನಗದನ್ನು ಶಂಕರನೆಂಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ದೇಣಿಗೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ್ದನು.

ಈ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪಟ್ಟಣದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳು ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಹೊರಗಡೆಯಿಂದ ಬರುವ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ತಡೆಯುವುದರಲ್ಲೂ ಸಹ ಬಹಳ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆ.ಆರ್.ಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅಗ್ರಹಾರ ಬಾಚಹಳ್ಳಿ ಎಂಬ ದಾಖಲೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಬಾಚಹಳ್ಳಿ ಆಕ್ರಮಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಲೇಯಾ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಕಣ್ಣಾಯ ಎಂಬ ಶತ್ರುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದಿದ್ದನು. ಮುಂದೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ದೇಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿ.ನರಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಮೂಗೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1277ರ ದಾಖಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ದಾಸಶೆಟ್ಟಿ ಎಂಬುವವನು ದೇಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಮೂಗೂರು ಗ್ರಾಮವು ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡುವುದನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದನು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಪಟ್ಟಣದ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದನೆಂದು ಮೇಲಿನ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಅಂಶಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಣದ ಸ್ಥಳೀಯ ವರ್ತಕ ಸಂಘಕ್ಕೆ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದನು. ಅವನು ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿ ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಲು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದನು. ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದನು. ದತ್ತಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನಾಕಾರ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ವಹಿವಾಟು ರಸ್ತೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು.

6.4.4 ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ವೈಶಿಷ್ಟತೆಯೇನೆಂದರೆ ಕುಶಲ ಕರ್ಮಿಗಳು ಹಾಗೂ ವರ್ತಕರಿಬ್ಬರನ್ನು ಹೊಂದಿದ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವವಾಗಿತ್ತು. "ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಹಾಗೂ ಚತುರತೆಗಳು ಈ ಜನಗಳ ಅನಿಯಮಿತ ಸಂಘಟನೆ ನಿಪುಣತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದವು" ಎಂಬುದು ಎ.ಎನ್.ಬೋಸ್ ರವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.[102] ಸಂಪತ್ತಿನ ಉತ್ಪಾದನೆಗೆ ಸಂಘಟನೆ ಸಂಯೋಜನೆ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ನಿಯಮಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದೆ.[103]

ಸ್ಥಳೀಯ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು ಅನೇಕ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶ್ರೇಣಿ ಹಾಗೂ ಪುಗ ಎಂಬ ಪದಗಳನ್ನು ಕೈಗಾರಿಕಾ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಘಟನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

6.3.5 ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ನಗರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಅತಿಶಯ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅಪ್ಪಾ ದೊರೈ ಹೇಳುವಂತೆ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಘಟನೆಯು ಈ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘದ ಸುತ್ತ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತಗೊಂಡಿತ್ತು.[104]

ಗಿಡೆನ್ ಸ್ಯೋಬರ್ಗ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ "ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ. ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ" ಹಾಗೂ ಕೇವಲ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಾವಧಿ ಪರಿಣಿತರು ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಸಂಘ ಹಾಗೂ ವರ್ತಕ ಸಂಘ ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯದು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಬಹಳ ಬಲಿಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮೊದಲನೆಯದು ಕೇವಲ ಒಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಮಾತ್ರ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಗಳೇನೆಂದರೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾದ ಕಸುಬು ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸದಸ್ಯತ್ವವಾಗಿದ್ದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಸದಸ್ಯರು ಒಂದೇ ಜಾತಿ ಅಥವಾ ಜಾತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಕಸುಬಿನ ಪರಿಣತೆ, ವ್ಯಾಪಾರದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿನ ಏರಿಕೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಟನೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರಣಗಳಾಗಿರ ಬೇಕು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರೀ ಸಂಘಗಳು ಹಲವಾರು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡವು. ಅವುಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಪುರಾತನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿಗಳು ಇದನ್ನು ಮಾನ್ಯತೆ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ಮೃತಿ ಬರಹಗಾರರು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ನಿಯಮಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಕಾನೂನುಬದ್ಧ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನೀಡಿದರು.[105] ಆಳ್ವಿಕೆಗಾರರು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಮಾನ್ಯತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆಯಾಗಲೀ ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

6.4.6 ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳು

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಹಲವಾರು ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳಿದ್ದವು. ಒಂದು ಶಾಸನವು ದಾಖಲಿಸುವಂತೆ ಹದಿನೆಂಟು ಪಟ್ಟಣಗಳಿದ್ದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ವ್ಯವಹಾರಿಕಗಳು, ಪಂಚಾಲರು, (ಐದು ಬಗೆಯ ಆಚಾರಿಗಳು), ಕುಂಬಾರರು, ನೇಯ್ಗೆಯವರು, ವಸ್ತ್ರಬೇಧಿಕರು, (ಬಟ್ಟೆಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವವರು) ತಿಳಘಟ್ಟಕರು (ಎಣ್ಣೆ ತಯಾರಕರು) ಕುರಾಂತಕರು, ವಸ್ತ್ರ ರಕ್ಷಕರು, ದೇವಾಂಗರು, ಗೋರಕ್ಷಕರು (ಗೊಲ್ಲರು) ಕಿರಾತಕರು (ಬೇಟೆಗಾರರು) ರಜಕರು (ಅಗಸರು) ಹಾಗೂ ಕ್ಷೌರಿಗಳು.[106] ವೃತ್ತಿಸಂಘವು ವೃತ್ತಿಪರ ಸಂಘಟನೆಯಾಗಿದ್ದು ಜಾತಿ ಹಾಗೂ ವಂಶವು ಪ್ರಮುಖ ವಾಗಿದ್ದವು. ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವೃತ್ತಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಒಂದು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಅಂಶವಾದರೂ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಆಯ್ಕೆಯು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆತನ ಜಾತಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಮಿತಾಕ್ಷರದ ಪ್ರಕಾರ ಶ್ರೇಣಿಯು ಜನರ ಒಂದು ಗುಂಪಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ಜಾತಿಯ ಕಸುಬಿನಿಂದ ಅದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಪುಗವು ಒಂದು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಜಾತಿ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಿಗಳ ಜನರ ಒಂದು ಸಂಘವಾಗಿತ್ತು.

ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಸಂಘವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಘಟಪಣದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣಿ ಎಂಬ ಪದವು ಈ ರೀತಿಯಾದ ಸಂಘವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಸಂಘಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾದ ಬಹುಶಃ ಅತೀ ಜನಪ್ರಿಯವಾದ ಪದವೆಂದರೆ ಕೊಟ್ಟಳಿ. ಈ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಹಿಟ್ಟುಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸಮುದಾಯ ಬಕ್ಕಲು, ನಖರ ಎಂಬುವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತಿತ್ತು. ಈ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸದಸ್ಯರ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಎಣ್ಣೆ ಗಿರಣಿ ಮಾಲೀಕರ ಕುಟುಂಬಗಳ ಸಂಘಗಳು ಆಗಾಗ ತೆಲಿಗರು ಅಥವಾ ತೆರಿಗಾರಿ ವಟ್ಟೊಕ್ಕಲು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಪ್ರತೀ ವೃತ್ತಿಪರ ಜಾತಿಯು ತನ್ನದೇ ಆದ ಸಂಘವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಳಿ ಅಂದರೆ ಸಂಘವೆಂದು ಎಂಬ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕುಶಲ ಕರ್ಮಿಗಳ ಸಂಘವು ಹೆಸರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು.[107]

ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಈ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ವರ್ಗಗಳು ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಇತರೆ ವೃತ್ತಿಪರ ಗುಂಪುಗಳು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸಿರುವುದಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದಿರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬ ಅಂಶದಿಂದ ಇವುಗಳಿಗಿದ್ದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ನಾವು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರು ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಸಂತೆಯಂತಹ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನಸೇರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಭೇಟಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಅವರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಸಂಘಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಘಗಳು ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಘಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವರು ಕೇವಲ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದುವ ಅಂಗವಾಗಿರದೆ ದಾನ ಮಾಡುವ ಅಂಗವು ಕೂಡ ಆಗಿದ್ದವು. ಸಂಘಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಸದಸ್ಯರು ಪಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯಾವುದೇ ಸದಸ್ಯನು ಅವುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ತಪ್ಪಿತಸ್ತನಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂಘಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಮುದಾಯದ ಆಸಕ್ತಿಯು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಲನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ಸಂಘಗಳ ಸದಸ್ಯರು ತಮ್ಮ ಕಸುಬಿನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಹಲವು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರವು ಇತ್ತು. ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಅರಸರಿಂದ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು ಈ ಸಂಘದ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳು ಅವರಿಗಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಅದರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಮುಖಾಂತರ ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು.

6.4.7 ಪಾಂಚಾಲರು

ಅನೇಕ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಚಾಲರು, ಅಥವಾ ವೀರ ಪಾಂಚಾಲರು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಘವು ಪಂಚಲಂವರು, ಪಂಚನಂವರು ಹಾಗೂ ಪಾಂಚಾಲರು ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಪಾಂಚಾಲ ಸಂಘವು, ಕಮ್ಮಾರರು, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗರು, ಕಂಚುಗಾರರು, ಬಡಗಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲು ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಪಕರನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ತಮಿಳು ಪದ

'ಪಂಚಾಲತ್ತರ್' ಎಂದರೆ ಐದು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳೆಂಬ ಅರ್ಥ ಬರುತ್ತದೆ. ವೀರ ಪಾಂಚಾಲರು ಸರ್ಕಾರದ ತೆರಿಗೆಯಿಂದ ವಿಮುಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು.

6.4.8 ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ

ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಕ್ಕಿಂತ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘವು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದು ಅವಶಯಕವಾಗಿ ವರ್ತಕರ ಸಂಘವಾಗಿ ದೇಶದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿತು ಕಸುಬಿನಲ್ಲಿ ಸಾಮರಸ್ಯತೆ ಸಮರೂಪವಾದ ಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಹಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥಗಳ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಅಂಶಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅನೇಕ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಪಟ್ಟಣಗಳಿದ್ದವು. ಇಂತಹವುಗಳಲ್ಲಿನ ವರ್ತಕರೊಂದಿಗೆ ರಾಜನು ಹೆಚ್ಚು ತಲೆ ಹಾಕುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಥೇಂಬರ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯತೆಯು ಎಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ.[108]

ನಗರ ಸಕಾರವು ಈ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿತ್ತು. ನಗರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಅಥವಾ ನಗರ ಪಾಲಕನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ನಾಯಕ ಅಥವಾ ಮುಕ್ಯಸ್ಥ ಇಲ್ಲವೇ ಆ ಸಂಘದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದನು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳ ಅಧ್ಯಯನವು ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣಗಳ ನಡುವೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ನಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹಲವಾರು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಬಹುದು.

6.4.9 ಐಯ್ಯಾವೊಳೆ

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಜನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ "ಐಯ್ಯಾವೊಳೆ" ಎಂಬ ವ್ಯಾಪಾರ ಶ್ರೇಣಿಯು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದಿತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 8ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದ 17ನೇ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಭಾರತದ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಶ್ರೇಣಿ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.[109] ಅವರು ತಮ್ಮ ಚೀಲಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಲೆಯುಳ್ಳ

ಸರಕುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು, ಗ್ರಾಮಗಳು, ನಗರಗಳು ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವರ್ತಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಈ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಚರಿತ್ರೆ ಇದ್ದಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜ ಅಥವಾ ಅವನ ಸರ್ಕಾರ ಅವರಲ್ಲಿ ಮನಸ್ತಾಪ ಅಥವಾ ಜಗಳಗಳಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರವೇಶ ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿರದಿದ್ದರೆ ಅವುಗಳ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಐಯ್ಯಾವೊಳೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಿತು. ಅವರು ವೀರ ಬಳಂಜ ಮತದ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುವವರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದರ ಸದಸ್ಯರು ಭಗವತಿ ದೇವತೆಯ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ "ಸಾವಿರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ" ಮೂವತ್ತೆರಡು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ನಗರಗಳು ಹದಿನೆಂಟು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಅರವತ್ತನಾಲ್ಕು ವ್ಯಾಪಾರ ಸಭೆಗಳು ಇವೆ ಮುಂತಾದ ವಿಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಅದರ ಸದಸ್ಯರು ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಿ ಭೂಜಲಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಹೋಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು.[110] ಶಿಕಾರಿಪುರದ ಒಂದು ಶಾಸನವು[111] ಈ ವರ್ತಕರ ಉದ್ದವಾದ ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ ಅವರು ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾದಾಮಿ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಕಛೇರಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಕೋಲಾರದ ಒಂದು ಶಾಸನವು ಅವರು ತಮ್ಮನ್ನು "ಐಯ್ಯಾವೊಳೆ ಪುರ ಪರಮೇಶ್ವರಿ"ಯ ಮಕ್ಕಲ್ ಮತ್ತು ಭಾಗವತಿಯ ಮಕ್ಕಲ್" ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[112]

ಅವರು ಕೂಡ "ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ" ಎಂಬ ನಾಯಕನನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಶ್ರೇಣಿಯ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಆದರೆ "ಸ್ವಾಮಿಗಳು" ಯಾವಾಗಲೂ ಅದು ಐನೂರು ಸದಸ್ಯರುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಾಹಕ ಸಮಿತಿಯಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ಆ ಶ್ರೇಣಿಯು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಗವರರು ಗತ್ರಿಗದು, ಶೆಟ್ಟಿಗಳು ಶೆಟ್ಟಿಗುಟ್ಟರು, ಅಂಕಕರರು, ಶೆಟ್ಟಿಪುತ್ರರು, ಬೀರವಣಿಗರು ನಾನಾ ದೇಶಿಗಳು, ನಾಡು, ನಗರ ಮತ್ತು ಇತರರನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದಿತು.[113] ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರ ಪ್ರಕಾರ ಐಯ್ಯಾವೊಳೆ ವರ್ತಕ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಒಂದು ಸಮಗ್ರ ಸಂಘವಾಗಿರಬಹುದು.

6.4.10 ವೀರಬಣಜಿಗರು

ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೀರಬಣಜಿಗರು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಬಲ್ಲಿಗ್ರಾಮ ಅವರ ಭದ್ರವಾದ ಒಂದು ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1182ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 114 ಅವರು ತಮ್ಮ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸನಾ ಪದಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವೀರ ಬಣಜಿಗರು ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ವರ್ತಕರ ಗುಂಪಾಗಿದ್ದರು.115 ಸಲಿಕೆಯ ಬಲ್ಲಾಳುಗಳು ಉದ್ಯಮಿ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಸಲಿಕೆಯ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಇವರು ಪ್ರಮುಖ ನಾಗರೀಕರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವರ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತ್ತು. ಅವರು ಪಟ್ಟಣ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ನಗರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿವಂತರಾಗಿದ್ದರು.

ಈ ಸಂಘಗಳ ಆಂತರಿಕ ಸಂಘಟನೆಯು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಒಬ್ಬ ಹಿರಿಯ ನಾಯಕನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಹಾಗೂ ಅವನ ಹುದ್ದೆಯು ವಂಶ ಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂಘದ ನಾಯಕನನ್ನು ಹಿರಿಯ ಸದಸ್ಯರ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯು ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತೀ ಸಂಘವು ತನ್ನದೇ ಆದ ಚಿಹ್ನೆ ಹಾಗೂ ರಾಜಲಾಂಛನವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಹಂಚಿಕೆಯ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರೆ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳು ಉತ್ಪಾದನಾ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಚವಾಗಿ ನಗರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಅವುಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಬಲ್ಯತೆಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ.

6.4.11 ನಗರ ಸಮಾಜದ ಸ್ವರೂಪ

ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ನಗರದ ಸ್ವರೂಪವು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ವೈವಿಧ್ಯತೆಯೇ ಅದರ ಗುಣವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಯೋಜನೆ

ವೈವಿಧ್ಯತೆಯೇ ಅದರ ಗುಣವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಯೋಜನೆಯು ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಗುಂಪುಗಳು, ಜಾತಿಗಳು ಹಾಗೂ ವರ್ಗಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದುದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಲ್ಲಿ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಹೆಚ್ಚು ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಪ್ರಗತಿಶೀಲವಾಗಿದೆ. ನಗರಗಳು ಹೊರಗಿನವರಿಗೆ ಮುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಠಾಕೂರ್‌ರವರ ಪ್ರಕಾರ ನಗರದ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಬಂಧುತ್ವಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ವಸತಿಯ ಮೇಲೆ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ನಗರ ವಾಸಿಗಳು ಹಲವಾರು ಗುಂಪುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ.[116] ನಗರ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿನ ಕಠಿಣತೆ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಆಲೋಚನೆಗಳು ನಗರದ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

6.4.12 ಗುಂಪುಗಳು

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನಗರ ಸಮಾಜದ ಅಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣ ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಯೋಜನೆಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ನಮಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವ ಅಂಶವೇನೆಂದರೆ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಸಂಕೀರ್ಣವಾದುದ್ದು ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದುದ್ದು ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ಸರಳತೆ ಹಾಗೂ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ನಗರ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತರುವ ಮೂಲಕ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸಮಾಜ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಸಮಕಾಲೀನ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಮೇಲ್ವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರ ವಿಂಗಡನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗ ರಾಜ, ದೊರೆಗಳು, ಮಂತ್ರಿಗಳು ಉನ್ನತ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕರು, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪುರೋಹಿತರು ಹಾಗೂ ಕೆಳ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಸೇನಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ವೃತ್ತಿಪರರೆಂದರೆ ಲೆಕ್ಕಿಗರು, ಲೇಖಕರು, ಬೋಧಕರು, ವರ್ತಕರು, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮನೋರಂಜಕರು, ಹಾಡುಗಾರರು, ನರ್ತಕರು, ಕಲಾವಿದರು, ಸಂಗೀತಗಾರರು ಹಾಗೂ ಇತರ ತೃತೀಯ ಗುಂಪಿನವರೆಂದರೆ ಹೂವು ಮಾರುವವರು, ಕ್ಷೌರಿಕರು, ಅಗಸರು ಹಾಗೂ ಮನೆಗೆಲಸದ ಆಳುಗಳು ಹಾಗೂ ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗಉುಂಪಿನವರು ಇದ್ದರು.

6.4.13 ಮೇಲ್ವರ್ಗಗಳು ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರರು

ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವೀ ಗುಂಪೆಂದರೆ ಉನ್ನತ ವರ್ಗವಾಗಿತ್ತು. ಈ ವರ್ಗವು ಅಗಾಧವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಸ್ಜೋಬರ್ಗ್ ಹೇಳುವಂತೆ ನಗರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಮೇಲ್ವರ್ಗವು ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ನಿರಂಕುಶ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿತು.[117]

ಈ ಉನ್ನತ ವರ್ಗವು ರಾಜ, ಮಂತ್ರಿಗಳು, ರಾಜ್ಯಪಾಲರು, ಆಡಳಿತದ ಸಮೂಹ, ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು, ಉನ್ನತ ಪುರೋಹಿತರು ಸೇನೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಇತರರಾಗಿದ್ದರು.[118] ಉನ್ನತ ವರ್ಗವು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಭೌತಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಸಂಪನ್ಮೂಲ ಗಳನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಮತ್ತು ಪವಿತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅದು ರಾಜಕೀಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ತನಗೆ ಬೇಕಾದಂತೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ವರ್ಗದ ಕೆಳಗೆ ಇದ್ದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯು ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ವರ್ತಕರು ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ವರ್ತಕರು ಹಾಗೂ ಕಸುಬುದಾರರು ಉತ್ಪಾದನ ಮತ್ತು ಹಂಚಿಕೆಯ ವರ್ಗಗಳು, ಸೇವಾಸಿಬ್ಬಂದಿ ಹಾಗೂ ಕೆಳಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರರು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಶಿಲಾಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಆಧಾರಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ಉನ್ನತವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ವರ್ಗೇತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು.

ನಗರ ಸಮಾಜದ ಇನ್ನೊಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಅಂಶವೇನೆಂದರೆ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಕೆಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಗುಂಪುಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಾಗಿರದೇ ಹಲವಾರು ಜಾತಿ, ಮತ, ವರ್ಗಗಳ ರಚನೆಯಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಗುಂಪಿನ ಜೀವನ ಆ ಕಾಲದ ವೈಶಿಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಕೆಲವು ಗುಂಪುಗಳು ಅಥವಾ ಸಂಘ ಇಲ್ಲವೇ ಜಾತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರದ ಹೊರತು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಮಕಾಲೀನ ನಗರ ಸನ್ನಿವೇಶದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಗುಂಪು ಸಂಘಟನೆಯು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು. ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಗುಂಪು ಚಟುವಟಿಕೆಯು ಸಂತೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದು, ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ

ಪರಿವರ್ತಿಸುವುದು. ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಗುಂಪು ಚಟುವಟಿಕೆಯು ಗಮನ ಸೆಳೆದಿತ್ತು.

ಇಂತಹ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಅಂಗಗಳು ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಗುಂಪುಗಳು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ನಗರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಯಕ್ತಿಕ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಗೇನು ಕೊರತೆಯಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ನಿಜ. ಆದರೆ ಅಂತಹ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಥವಾ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಥವಾ ಉನ್ನತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಸೇರಿದ್ದ ಒಂದು ಗುಂಪನ್ನು ಅವರು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಗುಂಪುಗಳು ತಮ್ಮ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಗಳನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದು ನಗರದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ನಗರೀಕರಣದ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಮಣಿದು ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಮಾರ್ಪಟ್ಟವು.

6.4.14 ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿನ ಜೀವನ

ಎ. ಹಬ್ಬಗಳು

ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಜೀವನವು ಹಲವು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಹಬ್ಬಗಳು, ಆಟಗಳು ಮನೋರಂಜನೆಗಳು ಪಟ್ಟಣದ ಜನರ ಬೇಸರ, ಆಲಸ್ಯ ಹಾಗೂ ಒಂದೇ ವಿಧವಾದ ದುಡಿಮೆಯಿಂದ ದೂರವಾಗಿದ್ದವು. ಹಬ್ಬಗಳು ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿದ್ದರು ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವುಗಳು ಜನಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಅಗಾಧವಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರಿದ್ದವು. ಸಮಕಾಲೀನ ಮೂಲಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದ ಹಬ್ಬಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಸಂಪೂರ್ಣ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಹಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವರಾತ್ರಿ, ದೀಪಾವಳಿ, ಸಂಕ್ರಮಣ, ಕಾರ್ತಿಕ ಹಬ್ಬಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದವು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಜನತೆ ಕುಸ್ತಿ, ಜೂಜಾಟ (ಪಗಡೆ ದಾಳ) ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯ ಬೇಟೆಯಾಡುವುದು, ಈಜುವುದು, ನಾಟಕವನ್ನು ಮನೋರಂಜನೆಗಾಗಿ ಆಡುತ್ತಿದ್ದರು ಮತ್ತು ರಂಗಭೂಮಿ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಆಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ

ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಡುಗಾರರು, ನೃತ್ಯ ಕಲೆಗಾರ್ತಿಯರು, ನೃತ್ಯಗಾರರು ಇದ್ದರು. ಕಲೆಗೆ ದೊರೆಗಳು ಮತ್ತು ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮದ್ದಳೆ, ತಾಳ ಮುಂತಾದ ರೀತಿಯ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳ ವಿಷಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸಂಗೀತವನ್ನು ವಿಶೇಷಚವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ರಾಣಿ ಶಾಂತಲಾದೇವಿ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೀಣೆಯಾಗಿದ್ದಳು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹಬ್ಬಗಳು ಲಲಿತಕಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ಆಟಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು ಜನಜೀವನದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಜೀವನವು ಹಳ್ಳಿಯ ಜೀವನಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಅಧ್ಯಾಯ ಮೂರರಿಂದ ಅಧ್ಯಾಯ ಆರರವರೆಗಿನ ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ಲೂಯಿಸ್ ಮುನ್ ಪೋರ್ಡ್ – ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಲಂಡನ್ 1961 ಪು. 4
2. ಲೂಯಿಸ್ ಮುನ್ ಪೋರ್ಡ್ – ಅದೇ ಲಂಡನ್ 1961 ಪು. 5
3. ಹಾಸರ್, ಪಿ.ಎಂ – ಅರ್ಬನೈಜೇಷನ್ ಆನ್ ಓವರ್ ವ್ಯೂ ಮತ್ತು ರೋನಾಲ್ಡ ಜೋನ್ಸ್, ಎಸ್ಸೇಸ್ ಆನ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಅರ್ಬನೇಜೇಷನ್ ಲಂಡನ್ 1975 ಪು.49
4. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ–ಅರ್ಬನೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಏಸ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ದೆಹಲಿ 1981 ಪು.30
5. ಹೆನ್ರಿಪಿರಿನ್ – ಮಿಡಿವಲ್ ಸಿಟೀಸ್ 1925 ಪು.10
6. ಗಿಡನ್ ಸ್ಟೆಬರ್ಗ್ – ದ ಪ್ರಿ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ಸಿಟಿ, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ 1969 ಪು.32
7. ಐಡನ್ ಸೌದಾಲ್ ಮತ್ತು ಪಾಕ್ಸ್ ಆರ್.ಜಿ.–ಅರ್ಬನ್ ಆಂದ್ರೋಪಾಲಜಿ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ 1973 ಪು.12
8. ಸ್ಟ್ಯಾನ್ಲಿ ಕೆ. ಶುಲ್ಸ್ – ಆನ್ ಅಪ್ರೋಚ್ ಟು ಥಿಯರಿ ಅಪ್ ಅರ್ಬನೈಜೇಷನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಅರ್ಬನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಮೃತಸರ ಪು.80
9. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ – ಅರ್ಬನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಇನ್ ಇಂಡಿಯಾ ಪಾಸಿ ಬಲಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಪರ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟೀವ್ಸ್ ಆಕೇಶನಲ್ ಪೇಪರ್ ಸೀರಿಸ್ (U, H, A, i)
10. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ. – ಅದೇ 1982 ಪು.87
11. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ. – ಅದೇ 1982 ಪು.88
12. ದತ್.ಬಿ.ಬಿ. – ಟೌನ್ ಪ್ಲಾನಿಂಗ್ ಇನ್ ಏಸ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ 1924 ಪು.50
13. ಸ್ಟುವರ್ಟ್ ಪಿಗಟ್ – ಸಮ್ ಏಸ್ಸಿಯಂಟ್ ಸಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ 1928 ಪು.58
14. ಪಾರಸ್ಟೆ. ಇ.ಡಿಬ್ಲ್ಯು – ಸಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ 1977 ಪು.43
15. ಪೂರಿ. ಬಿ.ಎನ್ – ಸಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ಎಸ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಮೀರತ್ 1966 ಪು.36
16. ಅಮಿತಾರಾಯ್ – ವಿಲೇಜ್ ಟೌನ್ ಅಂಡ್ ಸೆಕ್ಯೂಲರ್ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್ ಇನ್ ಏಸ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕ್ರಿ.ಪೂ. ಸುಮಾರು 150 ಕ್ರಿ.ಶ. ಸುಮಾರು 350 ಕಲ್ಕತ್ತ ಪು.88
17. ಘರಿಯೇ ಜಿ. – ಎನ್ ಸಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಬಾಂಬೆ 1962 ಪು.60

18. ಘೋಷ್ ಎ. – ದಿ ಸಿಟಿ ಇನ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿಕಲ್ ಇಂಡಿಯಾ ಶಿಮ್ಲಾ 1963 ಪು.80

19. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ. – ಅದೇ ದೆಹಲಿ 1981 ಪು.32

20. ಅಪ್ಪಾದೊರೈ ಎ. – ಏಕನಾಮಿಕ್ ಕಂಡೀಷನ್ ಇನ್ ಏನ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1000–1300) ಮದ್ರಾಸ್ 1936 ಮತ್ತು ದೀಪಕ್ ರಂಜನ್ ದಾಸ್ ದ ಏಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಡೆಕ್ಕನ್ ಪು.100

21. ಬರ್ಟನ್ ಸ್ಟೈನ್ – ದ ಸ್ಟೇಟ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಅಗ್ರೇರಿಯನ್ ಆರ್ಡ್‌ರ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯಾ ದೆಹಲಿ 1976 ಪು.33

22. ಟೆಲ್‌ಬಾಯ್ ವ್ಹೀಲರ್ – ಮದ್ರಾಸ್ ಇನ್ ದ ಓಲ್ಡ್ ಟೈಮ್ಸ್ ಮದ್ರಾಸ್ 1891 ಪು.40

23. ಶ್ರೀನಿವಾಸಚಾರ್ ಸಿ.ಆರ್. – ಕಂಚೀಪುರಂ ಥ್ರೂ ದಿ ಏಜಸ್ ದೆಹಲಿ 1979 ಪು.83

24. ತಿರುಮಲೈ ಆರ್. – ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಏನ್ಸಿಯಂಟ್ ಟೌನ್‌ಷಿಪ್ ಆಫ್ ಪುಡುಕೊಟೈ, ಮದ್ರಾಸ್ 1981 ಪು.51

25. ದತ್ತ್. ಬಿ.ಬಿ – ಟೌನ್ ಪ್ಲಾನಿಂಗ್ ಇನ್ ಏನ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಪು.285

26. ನಕ್ವಿ. ಹೆಚ್.ಕೆ. – ಅರ್ಬನ್ ಗ್ರೋತ್ ಇನ್ ದ ಪಂಜಾಬ್ ಪು.61

27. ಸಿಂಗ್ ಕೆ.ಎನ್. ದ ಟೆಂಟೋರಿಯಲ್ ಟೇಸಿಸ್ ಆಫ್ ಮಿಡೀವಲ್ ಟೌನ್ ಅಂಡ್ ವಿಲೇಜ್ ಇನ್ ಈಸ್ಟನ್ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ್ ಸಂ. 58 1968 ಪು.203

28. ಡಂಕನ್ – ಕಮ್ಯೂನಿಟಿ ಸ್ಟೇಜ್ ಅಂಡ್ ದ ರೂರಲ್ ಅರ್ಬನ್ ಕಂಟಿನಮ್ ಪು.35

29. ಡೇವಿಡ್ ಪ್ರಕಾಕ್ – ಸೋಶಿಯಾಲಾಜೀಸ್ ಅರ್ಬನ್ ಅಂಡ್ ರೂರಲ್ ಪು.18

30. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ. – ಅದೇ ಪು.90

31. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ. –ಸಮ್ ಆ್ಯಸ್ಪೆಕ್‌ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಸೆಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಮಿನಿ ಸ್ಟರಿಂಗ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಷನ್ ಮಿಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಟೌನ್ ಪು.83

32. ಮಿಶ್ರ ಎಸ್.ಸಿ. – ಅದೇ 84

33. ಆಚಾರ್ಯ ವಿ.ಕೆ – ಮಾನಸಾರ. ಸಂ.6 ಪು. 102

34. ರಾವ್ ಎಮ್.ಎ 0 ಥಿಯೋರೆಟಿಕಲ್ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ ಇನ್ ಡೆಕ್ಕನ್ ಅರ್ಬನ್ ಸೋಶಿಯಾಲಜಿ ಪು.16

35. ಜೈನ್ ಕೆ.ಸಿ. – ಏನ್ಸಿಯಂಟ್ ಸಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಟೌನ್ಸ್ ಆಫ್ ರಾಜಾಸ್ಥಾನ್ ದೆಹಲಿ 1972 ಪು. 78 79

36. ಮದ್ವಾಚಾರ್ಯ – ಪರಿಸರ ಮಾಧವ ಕಲ್ಕತ್ತ 1890 ಪು. 265

37. ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ – ಮಿತಾಕ್ಷರ ಸಂಹಿತೆ ಪು.167

38. ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ – ಅದೇ ಪು.169

39. ಆಚಾರ್ಯ ಪಿ.ಕೆ. – ಮನಸಾರ ಸಂ. 6 ಪು. 102 103

40. ಅಪ್ಪಾದೊರೈ ಎ – ಅದೇ ಪು.102

41. ಘರಿಯೇ ಜಿ.ಎಸ್. – ಸಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಬಾಂಬೆ 1962 ಪು.4

42. ಅಪ್ಪಾದೊರೈ ಎ – ಅದೇ ಪು.56

43. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ. – ಅದೇ ಪು.46

44. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ – ಅದೇ ಪು.48

45. ಸ್ಟೋಬರ್ಗ್ ಪ್ರೀ – ಇಚಿಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ಸಿಟಿ ಪು.31

46. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ – ಅದೇ ಪು.47

47. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ – ಅದೇ ಪು.48

48. ECV, BI 75

49. ಮೇಜರ್ ಇಂಡಿಯಾ – ಇನ್ ದ ಪೀಟೀನ್ ಸೆಂಚುರಿ ಪು.23

50. ಸ್ಟೋಬರ್ಗ್ – ಅದೇ ಪು.31

51. ಸ್ಟೋಬರ್ಗ್ – ಅದೇ ಪು.34

52. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ – ಪು.50

53. ನಕ್ವಿ ಹೆಚ್.ಕೆ. – ಅರ್ಬನೈಜೇಷನ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಬನ್ ಅಂಡರ್ ದ ಗ್ರೇಟ್ ಮೋಘಲ್ ಪು.161

54. EC, Vol XI Cd 2

55. ಮಹಾಲಿಂಗಂ ಟಿ.ವಿ. – ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪಾಲಿಟಿ ಮದ್ರಾಸ್ 1967 ಪು 372

56. ಚಂಪಕ ಲಕ್ಷ್ಮಿ – ಅರ್ಬನ್ ಪ್ರೋಸಸ್ ಇನ್ ಅರ್ಲಿಮಿಡೀವಲ್ ತಮಿಳ್‌ನಾಡು ಆಕೇಶನಲ್ ಪೇಪರ್ ಸೀರೀಸ್ ವಿ.ಹೆಚ್.ವಿ. 1982 ಪುಟ 10
57. ನಾರಾಯಣಗುಪ್ತ – ಟೌನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಟ್ಯಾಂಕ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಸಮ್ ಆ್ಯಸ್ಪೆಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಅರ್ಬನಿಸಂ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯಾ ಎ್ಯಯ್‌ಟೀಂತ್ ಅಂಡ್ ನೈನ್‌ಟೀಂತ್ ಸೆಂಚುರೀಸ್ 1983 ಪು.30
58. ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ ಕೆ.ಎ – ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಪು 35–36
59. ಸಾಲೆತೊರೆ. ಬಿ.ಎ – ಕರ್ನಾಟಕಸ್ ಟ್ರಾಸ್ ಓಶಿಯಾನಿಕ್ ಕಾಂಟ್ರ್ಯಾಕ್ಸ್ ಧಾರವಾಡ 1956 ಪು.18
60. ಫಾಕ್ಸ್ ಆರ್.ಜಿ. – ಅರ್ಬನ್ ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿ ಪು.22–23
61. EC NII (R) PC x VI
62. EC NII VI 61
63. EC IV (R) Y.A1
64. M.A.R. 1939 ಪು.101-102
65. ECV BI 52
66. ರೈಸ್. ಬಿ.ಎಲ್ – ಮೈಸೂರು ಅಂಡ್ ಕೂರ್ಗ್ ಫ್ರಮ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಲಂಡನ್ 1909 ಪು.155
67. E C V B U 233, 78.4
68. ರವೀಂದ್ರಕುಮಾರ – ಚೇಂಜಿಂಗ್ ಸ್ಟ್ರಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ಅರ್ಬನ್ ಸೋಸೈಟಿ ಇನ್ ಕಾಲೋನಿಯಲ್ ಇಂಡಿಯಾ ದಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರಿವ್ಯೂ ಸಂ 5 1979 ಪು 200
69. ಕಾಶಿ, ಎನ್.ಸಿಂಗ್ – ದ ಟೆರಿಟೋರಿಯಲ್ ಬೇಸಿಸ್ ಆಫ್ ಮೀಡೀವಲ್ ಟೌನಂ ಅಂಡ್ ವಿಲೇಜ್ ಸೆಟ್ಲುಮೆಂಟ್ ಇನ್ ಇಸ್ಟರ್ನ್ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ್ ಸಂ. 58 1968 ಪು.203
70. E.C Ch VP 171
71. E.C VBI 75
72. E.C. Ch III P.105
73. SIIVII -298-299 ಶೆಟ್ಟರ್ ಎಸ್ – ಅರಸೀಕೆರೆ ಅಂಡರ್ ದ ಹೊಯ್ಸಳಾಸ್ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಸಂ. 7 1963

74. ಮೇಜರ್ – ಇಚಿಡಿಯಾ ಇನ್ ದ ಪಿಟೀನ್ ಸೆಂಚುರಿ ಪು. 20–22

75. ಶ್ರೀನಿವಾಸ್ ಎಂ.ವಿ. – ದಿ ಎವಲೂಶನ್ ಆಫ್ ದಿ ಆಫೀಸ್ ಆಫ್ ದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಇನ್ ದಿ ಮಿಡೀವಲ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಧಾರವಾಡ, ಶಾಸನ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದ ಪ್ರಬಂಧ

76. E.C. Vol X V B L 332 ಪು.86

77. ದೀಕ್ಷಿತ್ ಜಿ.ಎಸ್. – ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರ ಪು.30

78. ಓಲ್ಡ್ ಎ.ಕೆ. ಸಂ. ಹೊಸಹೊಳಲು ಕೆ.ಆರ್.ಪೇಟೆ ತಾ. ನಂ. 3 ಪು.118

79. ಎ.ಕ.ಸಂ. VII ಹಟ್ಟಣ ನಾಗಮಂಗಲ ತಾ. ಪು.118

80. ಎ.ಕ.ಸಂ. 211 SB. INS. No.457 ಪು 278

81. ಎ.ಕ.ಸಂ. XI ದಾವಣಗೆರೆ ತಾ. ಪು 173

82. ಎ.ಕ.ಸಂ. IV ಮದ್ದೂರು ಗ್ರಾಮ, ಯಳಂದೂರು ತಾ. ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ ಪು.744

83. ಎ.ಕ.ಸಂ. III ಉಪ್ಪಿನ ಹಳ್ಳಿ ನಂಜನಗೂಡು ತಾ.ಪು. 406

84. ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಪು 13

85. ಎ.ಕ.ಸಂ. XI ಪು 173

86. ಎ.ಕ.ಸಂ. ಪು. 168

87. ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಪು 31

88. ಎ.ಕ.ಸಂ. IX ಪು 13

89. ಎ.ಕ.ಸಂ. V ಪು 472

90. ಎ.ಕ.ಸಂ. VII ಪು 360

91. ಎ.ಕ.ಸಂ. IV ಪು 744

92. ಎ.ಕ.ಸಂ. XII ಪು 69

93. ಎ.ಕ.ಸಂ. I ಪು 34

94. ಎ.ಕ.ಸಂ. II ಪು 278

95. ಎ.ಕ.ಸಂ. VII ಪು 118

96. ಎ.ಕ.ಸಂ. VI ಪು 59

97. ಎ.ಕ.ಸಂ. XII ಪು 23

98. ಎ.ಕ.ಸಂ. XII ಪು 48

99. ಎ.ಕ.ಸಂ. V ಪು 325

100. ಎ.ಕ.ಸಂ. V ಪು 100

101. ಬೋಸ್ ಎ.ಎನ್ – ಅರ್ಲಿ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ಆರ್ಗನೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ನಾರ್ತ್ ಇಂಡಿಯಾ ಪು.167

102. ಬೋಸ್ ಎ.ಎನ್ – ಅದೇ ಪು 169

103. ಅಪ್ಪಾದೊರೈ ಎ. – ಏಕನಾಮಿಕ್ ಕಂಡೀಷನ್ ಪು.357

104. ಬೋಸ್ ಎ,ಎನ್ – ಅದೇ ಪು 172

105. ಎ.ಆರ್.ಎಸ್.ಐ.ಇ. 1918 ಪ್ಯಾರಾ 84 85 E.I. X X ಪು 90

106. ಘಟಪಣನದಿ ಎಸ್.ಜಿ. – ಗಿಲ್ಡ ಅಫ್ ಆರ್ಟಿಸಾನ್ ಇನ್ ಮಿಡೀವಲ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂ.6 ಪು.195

107. ಛೇಂಬರ್ – ಅದೇ ಪು.80

108. ARSIE 1918 Copper Plate 18

109. E C I No. 4 E C V A K – 13

110. E C X, K I, 170

111. E C VII, SK, 94, 1094 A.D

112. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಶಾಸ್ತ್ರಿ - ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಆರ್ಥಿಕ ಇತಿಹಾಸ ಪು.223

113. E C V BI – 75

114. SII VII - 185

115. ಥಾಕೂರ್ ವಿ.ಕೆ – ಅದೇ ಪು.140

116. ಸ್ಟೋಬರ್ಗ್ – ಅದೇ ಪು.11

ಅಧ್ಯಾಯ 7
ಬೇಲೂರು

7.1 ಬೇಲೂರು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಿನ್ನಲೆ

ಬೇಲೂರು ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದೆ. ಹಾಸನದ ವಾಯುವ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಈ ತಾಲ್ಲೋಕನ್ನು ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಸೀಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೋಕು, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಹಾಸನ ತಾಲ್ಲೋಕು. ನೈರುತ್ಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಸಕಲೇಶಪುರ ಮತ್ತು ಆಲೂರು ತಾಲ್ಲೋಕುಗಳು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೋಕು, ವಾಯುವ್ಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೋಕು ಸುತ್ತುವರಿದಿದೆ. ಬಿಕ್ಕೋಡು, ಬೇಲೂರು, ಅರೆಹಳ್ಳಿ, ಮಾದಿಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಹಳೇಬೀಡು ಈ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಐದು ಹೋಬಳಿಗಳು 383 ಗ್ರಾಮಗಳುಳ್ಳ ಈ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 840.2 ಚ.ಕಿ.ಮೀ.ಗಳು.

ಬೇಲೂರು ಯಗಚಿ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದು ಇದು ಸಮುದ್ರ ಮಟ್ಟದಿಂದ ಸುಮಾರು 968 ಮೀಟರ್ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ತಾಲ್ಲೋಕು ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಈ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಅರೆಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಈ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಣಶಿಲೆಯು ಬೆಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ಹಾದು ಹೋಗಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಮುಖ್ಯನದಿ ಯಗಚಿ, ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಯುವ್ಯದಿಂದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಹರಿಯುವ ಈ ನದಿ ಬಾಬಾಬುಡನ್ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದು ಶಿರಘಟ್ಟ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ಬೇಲೂರನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಂಜಿಹಳ್ಳ ಈ ನದಿಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ನದಿ ಬೇಲೂರು ಪಟ್ಟಣದ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಕೆಂಡಗೆರೆ ಹತ್ತಿರ ಬೇಲೂರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಾಸನ ತಾಲ್ಲೋಕನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಹೇಮಾವತಿ ನದಿ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪದೂರ ಸಕಲೇಶಪುರ ತಾಲ್ಲೋಕನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಗಡಿಯಾಗಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ವಾರ್ಷಿಕ ಸರಾಸರಿ ಮಳೆ 1.030 ಮಿಲಿಮೀಟರ್.

ಬೇಲೂರಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದ ಕಡೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಯ ಇಳಿಜಾರು ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾಡುಗಳಿವೆ. ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣಾ ಕೇಂದ್ರವಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯೋಪಯೋಗಿ, ಅರವತ್ತೇಳು ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಗಳು, ಅನೇಕ ಕಿರಿಯ ಕೆರೆಗಳು ಇವೆ. ಇಡೀ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ನೀರಾವರಿ ಪ್ರದೇಶ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿದೆ. ಮಲೆನಾಡು, ಅರೆಮಲೆ

ನಾಡು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಆಳದಲ್ಲಿ ಹಳದಿ ಮಣ್ಣಿನ ಭೂಮಿ ಇದೆ. ಕಾಫಿ, ಭತ್ತ, ಮೆಣಸು, ಏಲಕ್ಕಿ, ಅಡಿಕೆ, ಕಬ್ಬು, ಬೆಳೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆಲೂಗೆಡ್ಡೆ, ನೆಲಗಡಲೆ, ರಾಗಿ, ಮೆಣಸಿನಕಾಯಿ, ತರಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಫಲಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಾರೆ. ಗೇರುಬೀಜ ಬೆಳೆಯುವುದು, ಇಲ್ಲಿನ ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆಯ ಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ.

ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರ ಕುಯ್ಯುವುದು, ಅವುಗಳಿಂದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಜೇನುಸಾಕಾಣಿಕೆ ಮತ್ತು ಗಾಣದ ಎಣ್ಣೆ ತಯಾರಿಕೆ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಬಾಣಾವರ–ಬೇಲೂರು, ಮೂಡಿಗೆರೆ, ಹಾಸನ, ಬೇಲೂರು, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಬಾಗೆ–ಬೇಲೂರು ಮತ್ತು ಸಕಲೇಶಪುರ–ಬೇಲೂರು ಮಾರ್ಗಗಳು ಬೇಲೂರಿನ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಬೇಲೂರಿನ ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೇಬೀಡು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ ಹಾಗೂ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮೂರು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಶೆಟ್ಟಿಗೆರೆ ಯಲ್ಲಿ ದೇವಿರಮ್ಮನ ಜಾತ್ರೆ ಪ್ರತಿ ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸಾವಿರಾರು ಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವುದು, ಬೇಲೂರಿನ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕರಗಡ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಮಾದಿಹಳ್ಳಿಯ ವಾರ್ಷಿಕ ಜಾತ್ರೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಹುಲಗುಂದಿ ಬೇಲೂರಿನ ನೈಋತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕಣದೂರು ಹದಿಮೂರು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕೋಗೆಗೋಡು ಮತ್ತು ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಹಿರಿಗರಜೆ, ಈ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ವಾರ್ಷಿಕ ಜಾತ್ರೆಗಳು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನಿಂದ ಸುಮಾರು ಹನ್ನೊಂದು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು–ಸಕಲೇಶಪುರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಬಿಕ್ಕೋಡು ಗ್ರಾಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಗಿದೆ. ಬೇಲೂರು–ಜಾವಗಲ್ಲು, ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಚಟಚಟನ ಹಳ್ಳಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹಳೇಬೀಡಿಗೆ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಸಿದ್ಧಾಪುರ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಗಿರಿ ಶ್ರೀ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯವಿದೆ ಪ್ರತಿ ಕಾರ್ತಿಕದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ರಥೋತ್ಸವ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.[1]

ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಏಕೈಕ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದೆ. ಇದು ಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾಯುವ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತೆಂಟು ಕಿ.ಮೀ. ಮೈಸೂರಿಗೆ ನೂರ ಐವತ್ತೇಳು ಕಿ.ಮೀ. ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಇನ್ನೂರ ಇಪ್ಪತ್ತೆರಡು ಕಿ.ಮೀ. ಮತ್ತು ಸಕಲೇಶಪುರಕ್ಕೆ ಮೂವತ್ತೇಳು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಜನಸಂಖ್ಯೆ 12,474 ಬೇಲೂರು ಪಟ್ಟಣ, ಹಾಸನ – ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಮತ್ತು ಬಾಣಾವರ–ಮೂಡಿಗೆರೆ ಮಾರ್ಗಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಗಚಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಗ್ರಾಮಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಈ ಪಟ್ಟಣ ವಿದ್ಯುತ್, ಅಂಚೆ, ದೂರವಾಣಿ, ಶಾಲೆಗಳು, ಆಸ್ಪತ್ರೆ, ಕುಡಿಯುವ ನೀರು ಸರಬರಾಜು, ಪ್ರವಾಸಿ ಮಂದಿರಗಳ ಮುಂತಾದ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಪುರಸಭೆಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ.

ಬೇಲೂರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ 'ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ' ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಆಕರ್ಷಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಸ್ಥಳ ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಐತಿಹ್ಯಗಳ ಮೇರೆಗೆ ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿಗೆ ವೇಲಾಪುರ, ವೇಲೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಆನಂತರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವೇಲಾಪುರ, ಬೇಲಹೂರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ಮತ್ತಿತರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಪಾವಿತ್ರ್ಯಗಳಿಂದ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನವ ಕ್ಷೋಣಿ ವೈಕುಂಠ ದಕ್ಷಿಣ ವಾರಣಾಸಿ ಎಂದು ಇದನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಬೇಲೂರಿನ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶ್ವಾಸನೀಯ ವಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸೊಸೆವೂರಿನಿಂದ ಬೇಲೂರಿಗೆ ವರ್ಗಾಹಿಸಿದನು. ಅಂದಿನಿಂದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಬೇಲೂರೇ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಕಾರ್ಯ ತೀವ್ರತರವಾಗಿ ನಡೆದು ರಾಜ್ಯದ ಘನತೆಗೆ ಸರಿಹೊಂದಲೆಂದೋ ಏನೋ ದೋರಸಮುದ್ರ ಈಗಿನ ಹಳೇಬೀಡು) ಎರಡನೇಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. (ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ.1113ರಲ್ಲಿ) ಆದರೂ ಬೇಲೂರಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಕುಂದಲಿಲ್ಲ ಇದು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1116 ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ

ಚೋಳರಿಂದ ತಲಕಾಡನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ವಿಜಯದ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಾರಾಯಣ (ಚನ್ನಕೇಶವ) ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1117 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದನು.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1136 ರ ವೇಳೆಗೆ ಬೇಲೂರು, ದೋರಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರ (ಈಗಿನ ಕೆರೆಸಂತೆ) ಈ ಮೂರು ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ದೋರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ದೊರಕಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಬೇಲೂರು ರಾಜಧಾನಿಯ ಗೌರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಸೈನ್ಯ ಶಿಬಿರವಾಗಿಯೂ ಪವಿತ್ರ ವಿಷ್ಣು ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿಯೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದುದ್ದಕ್ಕೂ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1311 ರಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿಕಾಫರ್ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಮಾಡಿ ರಾಜಧಾನಿ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ಹಾಳು ಗೆಡವಿದಾಗ ಬೇಲೂರು ಮತ್ತೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ಸ್ಥಾನಮಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಆಗಿನ ದೊರೆ ಮೂರನೇ ಬಲ್ಲಾಳ ತನ್ನ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿ ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಮೊದಲು ಬಲಂ (ಈಗಿನ ಮಂಜರಾಬಾದ್) ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ಕ್ರಿ.ಶ. 1397ರಲ್ಲಿ ಐಗೂರು ನಾಯಕರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಎರ್ರ (ಯರ) ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನಾಯಕನಿಗೆ ಬೇಲೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1545ರಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ವಂಶದವರು 1799 ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಬೇಲೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು 1645ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರದ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟ ದೊರೆಯಾದ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟನು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1694 ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ದೊರೆ ಚಿಕ್ಕ ದೇವರಾಜ ಮತ್ತು ಇಕ್ಕೇರಿಯ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಬೇಲೂರನ್ನು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ವಂಶದವರಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಹೈದರ್–ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಮತ್ತೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1799 ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಾಳೆಯಗಾರ ವಂಶದ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರಲೆತ್ನಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಕ್ರಿ.ಶ. 1801 ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದ್ದ ಬೇಲೂರು ಈಗ ತಾಲ್ಲೋಕು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ.

7.2 ಬೇಲೂರು ನಗರದ ರಚನೆ

ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರು ಅರಸರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆತು ನಗರದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಈ ನಗರವು ಕೋಟೆ, ಅರಮನೆ, ದೇವಾಲಯ ದಾರಿ ಹೆದ್ದಾರಿ, ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆ ಮುಂತಾದ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು.

7.2.1 ಅರಮನೆ

ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಒಳಕೋಟೆ, ಕಡೆಗಾಪು, ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದ ಒಂದು ಕುರುಹು ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ. ಈಗಿನ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ದಿಬ್ಬವು ಅರಮನೆ ನಿವೇಶನವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಊಹೆಯಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರ ಶಿಲಾಮಂಟಪವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲುಚಾವಡಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿದ್ದು ಇದು ಇಂದಿನ ಅನೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯಾಗಿದೆ.[2]

ಇದು ಬಹುಶಃ ರಾಜರ ಓಲಗ ಶಾಲೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಬೇಲೂರಿನ ಹಿರಿಯ ಪಂಡಿತರಾದ ಶ್ರೀ ಎಂ.ಸೀತಾರಾಮಯ್ಯನವರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

7.2.2 ದೇವಾಲಯಗಳು

ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಚನ್ನಕೇಶವ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪೆಚನ್ನಿಗರಾಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ವಿವಿಧ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಬೇಲೂರಿನ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಣಿಯಾದ ಶಾಂತಲೆಯು ಕ್ರಿ.ಶ. 1117 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ 'ಕಪ್ಪೆಚನ್ನಿಗರಾಯ ದೇವಾಲಯ'ವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಂತೆ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿವೆ.

7.2.3 ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆ

ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರು ಮತ್ತು ಹಳೇಬೀಡು (ದ್ವಾರಸಮುದ್ರ) ಗಳಿಗೆ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರಾವರಿ ಈ ಎರಡಕ್ಕೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು

ಆದ್ಯ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ್ದರು. ಹಳೇಬೀಡು ಸೇರಿದಂತೆ ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೋಕಿನ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯುತ್ತ 1897 ಮೈಸೂರು ಗೆಜೆಟಿಯರ್[3] ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಯಗಚಿ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ತೊರೆಗಳು ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣ ಕಾಲುವೆಗಳಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಬೊಮ್ಮಿ ಹಳ್ಳಿನಾಲೆ ಮುಖ್ಯ ಹೊಳೆಯಿಂದ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕರಿಂದ ಐದು ಮೈಲಿ ಹಾಯ್ದು ಬೇಲೂರಿನ ಬಳಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವಾಯುವ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ತೊರೆಯಿಂದ ಹೊರಡುವ ಕಿತ್ತೂರು ನಾಲೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಒಟ್ಟು ಹದಿನೈದು ಮೈಲಿ ದೂರ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಮದ್ದ ಘಟ್ಟನಾಲೆ ಎರಡು ಮೈಲಿ ಉದ್ದವಿದ್ದು ದಕ್ಷಿಣದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ಹೊಳೆಯಿಂದ ಹೊರಡುತ್ತದೆ. ರಣಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹಳೆಯ ಶಿಥಿಲವಾದ ಅಣೆ ಇದೆ. ಅದು ನದಿಯಿಂದ ಹಳೇಬೀಡು ಕೆರೆಗೆ ನೀರು ಸಾಗಿಸಲು ಯೋಜಿತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು, ಹಾಗೆ ನೀರು ಹಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನಾಲೆಯ ಹೆಸರು 'ಸಂಗಿದೇವರ ಕಾಲುವೆ' ಅದರ ದಡ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಹದಿನೈದರಿಂದ ಇಪ್ಪತ್ತು ಅಡಿ ಎತ್ತರವಿದೆ.

ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡು ಎರಡು ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ನೀರಾವರಿ ಕಾರ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಅವರ ಕಾಲದ್ದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಊಹೆಗೆ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಬಳಿ ದೊರಕಿದ ಕ್ರಿ.ಶ. 1300ರ ಸುಮಾರಿನ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ[4] ಸಮರ್ಥನೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಎಲಜಿ (ಎಗಜಿ) ನದಿಯಿಂದ ತೊಡಲಾದ ಒಂದು ಕಾಲುವೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನ ಎಲ್ಲ ಜನರು ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಬಹುದು ಎನ್ನುವುದು. ಅದರಲ್ಲಿ ರಾಜಗುರು ವಿಷ್ಣು ಉಪಾಧ್ಯಾಯನ ಸಹಿ ಇದೆ ಮೆಕಂಜಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ರಾಜಧಾನಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸಲು ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲ ಭೂಮಿಯ ಸಾಗುವಳಿಗೆ ನೀರು ಪೂರೈಸಲು ಬೈಲೂರು (ಬೇಲೂರು) ಬಳಿ ಹರಿಯುವ ಯಗಚಿ ನದಿಯ ನೀರನ್ನು ಕಾಲುವೆಯ ಮೂಲಕ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹರಿಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಥೆಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಹಾಸನ ಬೇಲೂರು ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರನೇ ಮೈಲಿಕಲ್ಲಿನ ಬಳಿ ಒಂದು ಆಳವಾದ ಸೀಳು ಇದೆ. ಆ ಸೀಳಿನ ಆಳ ಗಾತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಅದು ಸಣ್ಣ ಕೆಲಸವೇನಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಡೀ ಯೋಜನೆ ಆಕಾಲದ ಇಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಶಿಲ್ಪ ಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಭೂಷಣಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ರಾಜಧಾನಿಗೆ

ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ನೀರು ಹಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಮೇಲು ಕಾಲುವೆಯ ತುಣಕನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯ ಆಚೆಯ ತೋಟದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

7.2.4 ಹೆದ್ದಾರಿ

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ಮಂಗಳೂರು ಮಾರ್ಗ ಸಾಕಷ್ಟು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಆ ಮೂಲಕ ಗಣನೀಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ಕೆಲವೊಂದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಗಳು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾರ್ಗ ಘಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಳಸ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಈ ಊರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರವು ಆಗಿದೆ. ಈ ಕಳಸದಿಂದ ಮುಂದೆ 'ಸುಂಕಸಾಲೆ' ಎಂಬ ಸ್ಥಳವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸರಕಿಗೆ ಸುಂಕ ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳವಿರಬೇಕು. ಇದು ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಈ ಸುಂಕ ಶಾಲೆಯ ಸಮೀಪ ಬಲ್ಲಾಳರಾಯನ ದುರ್ಗವಿದೆ. ಈ ಗಿರಿದುರ್ಗ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಿಂದ ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಮಹತ್ವ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಸುಂಕ ಶಾಲೆಯಿಂದ ಮುಂದುವರಿದ ಮಾರ್ಗ ಚಾವಳಿಯ ಬಳಿ ಕವಲಾಗಿ ಒಡೆದು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಶೃಂಗೇರಿ ಶಿವಮೊಗ್ಗಗಳ ಕಡೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ನೇರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದ ಮಾರ್ಗ ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಲುಪಿ ಮಾಕೋನಹಳ್ಳಿಯ ಮೂಲಕ ಬೇಲೂರು ಸೇರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಗೆರೆ ಸುಮಾರು ಆರು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿ ಘಟ್ಟದ ಹಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಸ್ಥಳವಿದೆ ಹಿಂದೆ ಅಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು.[5] ಘಟ್ಟ ಎಂದರೆ ಸಂತೆ ನಡೆಯುವ ಸ್ಥಳ. ಹಾಗೆಯೇ ಮೂಡಿಗೆರೆಯಿಂದ ಬೇಲೂರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸಕಲೇಶಪುರಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಇನ್ನೊಂದು ಮಾರ್ಗ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೂಲ ಸ್ಥಳವಾದ ಸೊಸೆವೂರಿನ (ಅಂಗಡಿ) ಸಮೀಪ ಹಾದು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಗೆರೆಯಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಕಿ.ಮೀ. ಗಳಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿ 'ಮುದ್ರೆಮನೆ' ಎಂಬ ಸ್ಥಳವಿದೆ. ಅದರ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಅದು ಕಮ್ಮಟ ಅಥವಾ ಟಂಕಸಾಲೆಯಾಗಿತ್ತು.[5] ಬೇಲೂರು ತಲುಪುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಮಾರ್ಗ ಬಯಲು ನಾಡು ಸೇರಿ ಮುಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿವಿಧ ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಳಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಸಾಧಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ತುಸು ಸುಲಭ ಸಂಚಾರ ಸಾಧ್ಯವಾದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬಂದರುಗಳಿಗೆ ಮಲೆನಾಡು ಮತ್ತು ಪುನ್ನಾಟದ (ಮೈಸೂರು) ಸಾಂಬಾರ ವಸ್ತುಗಳು ರತ್ನಗಳು, ಹರಳುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ದಖನ್ನಿನ ಹತ್ತಿ, ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ, ವಜ್ರ, ಉಡುಪು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಹೊನ್ನಾವರದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಬಂದರುಗಳ ಮೂಲಕ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.

7.2.5 ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂರಚನೆ

ರಾಜಧಾನಿ ಬೇಲೂರಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಕಲೆಗಳು ಸಹ ಈ ಮೇಲಿನ ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು.

7.3 ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಗಳು

7.3.1 ಹೆಗ್ಗಡೆ

'ಹೆಗ್ಗಡೆ' ಎಂಬುದು ಒಂದು ಅಧಿಕಾರ ಸೂಚಕ ಪದ, ಹೆಗ್ಗಡೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಯ ನಂತರದ ಪದವಿ ಪಡೆದವನು ಎಂಬ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದು ಕಷ್ಟ.[6] ಶ್ರೀಕರಣ ಎಂಬುದು ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನಿಡುವ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕರಣ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಎಂಬುದು ಅಂತಹ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯದ ಮೇರೆಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿರುವ ಹೆಗ್ಗಡೆಗಳು ಶತ್ರು ರಾಜ್ಯದೊಳಗೆ ದಾಳಿ ಮಾಡುವುದು ಹೆಗ್ಗಡೆಗಳ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಸುಂಕ ವಿಧಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಮನ್ನಾ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಅರಸ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಈತನು ಪಾಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು ಎನ್ನುವ ಅವರ ಮಾತು ಸರಿಯಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಸಾವಿರ ಗ್ರಾಮಗಳ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ (ಜಿಲ್ಲೆಗೂ) ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಶ್ರೀಕರಣ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಕರಣ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ಅವರ ಹೇಳಿಕೆಗೆ ಅವರೇ ನೀಡಿರುವ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು ಅಂತಹ ಯಾವುದೇ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ.[7]

7.3.2 ದ್ವಾರಪಾಲಕ

ಅರಮನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕನು ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದನು. ಇವನಿಗೆ 'ಹಡಿಹಯ' ಅಥವಾ 'ಹಡಿಗಾರ' ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ಇವನು ಅರಮನೆಯ ದ್ವಾರದ ರಕ್ಷಕರಿಗೆ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನಾಗಿದ್ದನು. ಈ ಹುದ್ದೆಯ ನೇಮಕದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಮಲಗುವ ಕೋಣೆಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ ಸಜ್ಜೆವುಳ್ಳ ಹಿರಿಯ ಹಡಪದ ವೀಳ್ಯಕಾರ ಇವನು ಮತ್ತೊಬ್ಬ

ಅರಮನೆಯ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಮನೆಯ ಮಂತ್ರಿ ಮತ್ತು ಮನೆತನಾಧಿಕಾರಿ ಇವರು ಅರಮನೆ ಗೋಸ್ಕರವೇ ಮೀಸಲಾದ ಇತರೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರ.[8]

7.3.3 ಹಿರಿಯ ಭಂಡಾರಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಕರಣ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ

ಇವರ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಪಡಿಲಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಪ್ರಧಾನ ಆಲೋಚನೆ ಸಭೆಗೆ ಸೇರಿದ ಇಬ್ಬರು ಮುಖ್ಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಸುಂಕ ಮತ್ತು ರತ್ನ ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಹತೋಟಿ ಇವು ಲೆಕ್ಕಚಾರದ ಇಲಾಖೆಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದ ಇಲಾಖೆ ಕಡತಗಳನ್ನಿಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಡತಗಳಲ್ಲಿ ಆದಾಯ ಮತ್ತು ವೆಚ್ಚಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನದಿಂದ ನಮೂದಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಲಕ್ಷಣ ವಾಗಿತ್ತು.[9] ಇದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ದುರುಪಯೋಗ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ಭ್ರಷ್ಟಚಾರಿಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವೇ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಶೀಲ ಹಾಗೂ ಗೌರವವನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ನಿಮಿತ್ತ ಈ ನೀತಿಯನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಬಹುಶಃ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶ್ರೀಮಂತರು ನಿಷ್ಠಾವಂತ ನೌಕರರು ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಮೇಲೆ ಉಂಟುಮಾಡಿದ್ದ ಸತ್ಪರಿಣಾಮ ಅಗಾಧವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಅನುವಂಶಿಕ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವಂತಾಯಿತು.[10]

7.3.4 ಗರುಡರು

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ತಮ್ಮ ದೊರೆಗೆ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವಾಮಿ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊಟ್ಟ ವಾಗ್ದಾನವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುವುದು ದೊರೆಗಾಗಿ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಮುಡಿಪಾಗಿ ಇಡುವುದು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರೇರಕಶಕ್ತಿ. ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ಧಾನ ಹಾಗೂ ವಿಜಯಭ್ಯುದಯಕ್ಕಾಗಿ ಕುವರ ಲಕ್ಷ್ಮನು ತನ್ನ ಐಶ್ವರ್ಯ ಹಾಗೂ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಡಿಪಾಗಿ ಇಟ್ಟನು.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1220ರ ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳ ದೊರೆ ಅವನನ್ನು ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಮಗನಂತೆ ಸಾಕಿದನೆಂಬುದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಸೇವಕ ಹಾಗೂ ದೊರೆ ಇವರ ನಡುವೆ ಯಾವ ಅಂತರವಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ ವೈಭವ ಹಾಗೂ ರಾಜ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಸಮಾನ, ಇಬ್ಬರು ಏಳಿಗೆಯ

ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ದೇವನ ಧಾನದ ಮತ್ತು ಜಯದ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಕುವರ ಲಕ್ಷ್ಮ ಮುಡಿಪಾಗಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಕುವರ ಲಕ್ಷ್ಮನ ನುಡಿ ಒಂದೇ ನುಡಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಅಕ್ಷರದಂತೆ ಅದು ಸತ್ಯ ಹಾಗೂ ಸೊಗಸಾದುದು. ಬಲ್ಲಾಳ ದೊರೆಗೆ ಎಂದಿಗೂ ಪರಾಧೀನತೆ ಬಾರದ ಹಾಗೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಾತು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಎಲ್ಲ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯು ಬಲ್ಲಾಳ ದೊರೆಗೆ ನೆಚ್ಚಿನ ಬಂಟನಾಗಿಯೇ ಉಳಿದ. ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿಗೆ ತನ್ನ ನಿಷ್ಠೆಯ ಕುರುಹಾಗಿ ತನಗೆ ಸಮಾನನಾದವನು ಗರುಡ ಮಾತ್ರ ಮತ್ತಾರು ಗರುಡನಿಗೆ ಸಮಾನರಲ್ಲ ತನ್ನ ಆಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಗರುಡನ ಆಕೃತಿ ಈ ಎರಡು ಸಮಾನವಾಗಿ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ್ದಂತಿದ್ದವು.

ದೊರೆ ಪತಿಭಕ್ತಿಗೆ ತನ್ನೊಳ್ ಗರುಡಂ ಗರುಡರಿಗೆ ತಾನೆ ದೊರೆ ಪೆ ಅ ರಾ ರುಂ॥
ದೊರೆಯಲ್ಲರೆಂಬ ತೆ ಅದಿಂ। ದೊರೆಯಾದುವು ತನ್ನ ಗರುಡನೆ ವಾಕೃತಿಗಳ್॥

(ಬೇಲೂರಿನ 12ನೇ ಶಾಸನ)

ಗರುಡರು ಸಾಯುವ ತನಕ ವಿಶ್ವಾಸಯೋಗ್ಯ ವೀರರು ಎನ್ನಿಸಿಕೊಂಡವರ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರುವುದು. ರಾಜನ ಬಳಿಯ ಯೋಧರಿಗೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದ ಗೌರವ ಪದವಿಯಾಗಿತ್ತು.[11]

7.4 ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆ

ಹಾಸನದಿಂದ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮೂವತ್ತೆಂಟು ಕಿ.ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬೇಲೂರು ಜಗತ್ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಇಂದು ತಾಲ್ಲೋಕು ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳವಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಇದು ಹಳೇಬೀಡಿಗಿಂತಲೂ ಹಳೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ನಂಬಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟೆಯು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲೇ ಹಳೆಯವೆನ್ನಬಹುದು. ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಕಾರ ಹೊಯ್ಸಳರ ಎರೆಯಂಗನು (ಕ್ರಿ.ಶ. 1098–1102) ಬೇಲೂರನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಹನ್ನೊಂದನೇ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಗಿರಬಹುದು. ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಶೈಲಿಯು ಹಾಗೆಯೇ ಇದೆ. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇಡೀ ಕೋಟೆಯು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಚನ್ನಕೇಶವನ ದೇವಾಲಯವಿರುವ ಉನ್ನತ ಭಾಗವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಸುಮಾರು ಮುಕ್ಕಾಲು ಕಿ.ಮೀ. ಉದ್ದ ಮತ್ತು ಒಂದು ಕಿ.ಮೀ ಅಗಲದ ವೈಶಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಕೋಟೆ ರಚನಾತಂತ್ರವೆಂದರೆ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತು

ಅಡಿ ಅಗಲ ಮತ್ತು ಹದಿನೈದು ಅಡಿ ಆಳದ ಕಂದಕವನ್ನು ತೋಡಿ ಆ ಮಣ್ಣನ್ನು ಕಂದಕದ ಒಳ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯಂತೆ ಸುರಿಯಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಡಿದು ಮತ್ತು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುವ ಕೋಟೆಯ ಮೂಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಬುರುಜುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಕಟ್ಟಡಗಳೋ, ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳೋ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಆಧುನಿಕ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಮರ ತಂತ್ರಗಳಾಗಲೀ, ರಕ್ಷಣಾ ಸಾಧನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಕೋಟೆ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅರ್ಧ ಕಿ.ಮೀ. ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಖೆಯು ಕಂದಕ ಮತ್ತು ಬತೇರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಬಹುಶಃ ಇದು ಉತ್ತರದ ಕಡೆಯಿಂದ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುವ ಶತ್ರುದಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಯುವ ಹೊರ ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆ ಇರಬಹುದು. ಎರಡು ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಕಳಸದ ಕೆರೆ ಎಂಬ ಜಲಾಶಯವು ಬೃಹತ್ ಕಂದಕದಂತೆ ಇದೆ. ಈ ಕೆರೆಯ ಕೋಡಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದ್ವಾರವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೊತ್ತಳದ ಮೇಲು ಭಾಗದಲ್ಲಿರಬಹುದಾದ ಕಾವಲು ಗೋಪುರದ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇಂದು ಒಂದು ದೇವಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ದುಂಡಾದ ಕಲ್ಲು ಗುಂಡುಗಳು ಬಹುಶಃ ಗರಡಿ ಮನೆಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿರಬಹುದು.

ಮುಖ್ಯ ಕೋಟೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರದ ಯಾವ ಕುರುಹುಗಳು ಇಂದು ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ. ಆದರೂ 3 ಅಥವಾ 4 ದ್ವಾರಗಳು ಇದ್ದುವೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ನೇರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಕೆರೆಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಒಂದು ಬಾಗಿಲಿದ್ದವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾದರೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೂ ಒಂದೊಂದು ದ್ವಾರವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಕಳಸದ ಕೆರೆಯ ಕೋಡಿಯ ಬಳಿ ಇರುವ ಆಂಜನೇಯ ಪೂರ್ವ ದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಗಣಪತಿಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ಅವಧಿಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗಳು ಪೂರ್ವದ ಬಾಗಿಲಿನ ಬಗ್ಗೆ ಬೇಲೂರಿನ 147ನೇ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇದಕ್ಕೆ 'ಜಾವಗಲ್ ಬಾಗಿಲು' ಎಂದು ಹೆಸರಿದ್ದು ಇದರ ಬಳಿ 1707 ರಲ್ಲಿ ವೆಂಕಯ್ಯ ಹೆಬ್ಬಾರನೆಂಬುವವನು ನಾಲ್ಕು ಅಂಕಣದ ಕಲ್ಲು ಮಂಟಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಇದ್ದ ಈ ಕಲ್ಲು ಮಂಟಪ, ಬತೇರಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು 1984 ರಲ್ಲಿ ಕೆಡವಿ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಈ ಮಂಟಪದ ಕಲ್ಲು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಗಣಪತಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಬತೇರಿಯ

ಅರ್ಧಭಾಗ ಹಾಗೂ ಮುಂದುವರೆದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಡೀ ಕೋಟೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಬತೇರಿಗಳನ್ನು ಆಳವಾದ ಕಂದಕಗಳನ್ನು ಶಿಥಿಲಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಆದರೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇಂದು ಕಾಣಬಹುದು. ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಬಳಸಿರುವ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಮಡಿಕೆಯ ತುಂಡುಗಳು ಕಾಣಿಸುವುದರಿಂದ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟುವ ಮೊದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಊರಿತ್ತು ಎಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಬಹುಶಃ ಈ ಊರಿಗೆ ಆಗ ಬೆಲಹೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದು ನಂತರ ಅದೇ ಬೇಲೂರು ಆಗಿರಬಹುದೆಂದು ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರ ಆಗಮನದ ನಂತರ ನಡೆದ "ಸಂಸ್ಕೃತೀಕರಣ" ಕಾರಣದಿಂದ 'ವೇಲಾಪುರಿ' ಎಂಬ ಹೆಸರು ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿರದೆಂದು ಊಹೆಯಾಗಿದೆ. ವೇಲಾಪುರ ಎಂಬ ಪದವು 1117ನೆಯ ಇಸವಿಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಶಾಸನ (ಸಂ. ಬೇಲೂರು 16) ಶಾಸನದ ನಂತರವೇ ಕಾಣುತ್ತದೆಂಬುದನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ (ಬೆಲಹೂರು ಎಂಬ ಪದವೇ ಬೆಲಹೂರು, ಬೈಲೂರು 'ಬೇಲನಗರ' ಇತ್ಯಾದಿ) ಕಂಡುಬರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಎಂಟು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನ ಮಹಾದ್ವಾರಕ್ಕೆ "ಬೆಲಹೊರ ಬಾಗಿಲು" ಎಂದೇ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಶಾಸನ ಬೇ-425 ದೋರಸಮುದ್ರ ಗಡಿಯ ಚಕ್ಕುಬಂಧಿಯಲ್ಲಿ "ಬೆಲಹೊರ ಕೇರಿ" ಎಂಬ ಪದದ ಪ್ರಯೋಗವಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಬೇಲೂರಿನ ಪುರಾತನ ಮತ್ತು ಮೂಲ ನಾಮವು ಬೆಲಹೂರು ಎಂದೇ ಇರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಕೆಲವು ಕಾಲವಾದರೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಒಳಕೋಟೆ, ಕಡೆಗಾಪು ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದ ಒಂದು ಕುರುಹು ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ. ಈಗಿನ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ದಿಬ್ಬವು ಅರಮನೆ ನಿವೇಶನವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಊಹೆಯಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರ ಶಿಲಾ ಮಂಟಪವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲುಚಾವಡಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿದ್ದು ಇಂದಿನ ಅನೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಗಳಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ರಾಜರ ಓಲಗ ಶಾಲೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಬೇಲೂರಿನ ಹಿರಿಯ ಶ್ರೀ ಎಂ.ಸೀತಾರಾಮಯ್ಯನವರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ "ಇಂದು ದೇವಾಲಯವಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಎರೆಯಂಗನ ಕಾಲದ ಅರಮನೆಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ಮತ್ತು ಒಳಕೋಟೆಗಳಿದ್ದು ರಾಜಧಾನಿ ಕೇಂದ್ರವು ದ್ವಾರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಂತರ ಇವು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರ ಬಹುದು. 1117 ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅತ್ಯುತ್ತಮ

ದೇವಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಬಯಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿವೇಶನವು ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಾಗ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲೇ ಅತಿ ಎತ್ತರವು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಆಗಿರುವ ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳೆಯ ಒಳಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ನಮಗೆ ಒಳಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಊಹೆಯಾಗಿದೆ."

ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ (ಉದಾ. 11 ಶಾಸನ ಸಂ.69) ಗುಳಿಯಕೇರಿ, ರಾಜಬೀದಿ, ಕೋಟೆ, ವೈಷ್ಣವಮಠ (ಸಂ.147) ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಜಾವಗಲ್ಲ ಬಾಗಿಲು, ಕಲ್ಲು ಮಂಟಪ ಮುಂತಾದ ಪದಗಳು ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಪುರವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂದು ಸಹ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿನ ಬೀದಿ ಉತ್ಸವ ಬೀದಿಗಳು, ಕೆರೆ ಬೀದಿ, ಕವಾಡಿಗೇರಿ, ಮುಂತಾದವು ಹಳೇ ನಗರದ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಕೋಟೆಯ ವಾಯುವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮನೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ಗಿಡಗುಂಟೆಗಳು ಬೆಳೆದಿವೆಯಾದರೂ ಆ ಭಾಗದ ಕೋಟೆಯ ಎತ್ತರ ತುಂಬ ಆಳವು, ವಿಶಾಲವು ಆದ ಕಂದಕ ಉಪಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಒಳಗೆ "ದಮಯಂತಿ ಹೊಂಡ" ಎಂಬ ಪುಷ್ಕರಣಿ ನೂರಾರು ಬಾವಿಗಳು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖವಾದ ನಗರ ಭಾಗವು ನೆಲೆಸಿತ್ತೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ಇದ್ದ ಊರು ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದು.[12]

ದೋರಸಮುದ್ರದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆಗೆ ಒಂದು ರಾಜ ಮಾರ್ಗವಿದ್ದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಶಾಸನ ಸಂ.438ರಲ್ಲಿ (ದ್ವಾರಸಮುದ್ರದಿಂದ ಬೇಲೂರಿಗೆ ಹೋದ ಹೆದ್ದಾರಿ) ನೋಡಬಹುದು. ಇದು 1186ನೇ ಇಸವಿಯ ಶಾಸನವಿದೆ.

ಇಂದಿನ ತನಕ ಬೇಲೂರಿನ ಕೋಟೆಯು (ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ ಹೊರತು ಇತರ) ಗೋಡೆ ಬತೇರಿ, ಕಂದಕ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಈಗ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಿರುವ ಪಟ್ಟಣದ ವರದಿಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಕೊಟೆಯನ್ನು ಅಗೆದು ಕಂದಕಗಳಿಗೆ ತುಂಬಿ ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕ್ರಮ ರೂಢಿಗೆ ಬರುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಇನ್ನು ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ನೆಲಸಮವಾಗಲಿದೆ.

7.5 ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು

ರಾಜ್ಯದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಕೂಡ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಸಮಕಾಲೀನ ಆಕರಗಳು ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲ ಕೆಲಸಗಾರರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳಲ್ಲೇ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ತಾವು ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ವಾರಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದ ಸಂತೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರಕುಶಲ ಕೆಲಸಗಾರರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಗಾಣಿಗರು, ಕಮ್ಮಾರರು, ಕುಂಚುಗಾರರು ಲೋಹಕ ಕೆಲಸಗಾರರು ಕಲ್ಲು ಕೆಲಸ ಮಾಡುವವರು, ನೇಯ್ಗೆಗಾರರು, ಚಮ್ಮಾರರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಳಾಗಿ ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದವರಿಗೆ ಸಹಾಯಹಸ್ತ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವು.

ಹತ್ತಿ ಬಟ್ಟೆಯ ಗಿರಣಿ ಉದ್ಯಮ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಉದ್ಯಮವಾಗಿತ್ತು. ಸಮಕಾಲೀನ ಆಕರಗಳು ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸುವ ಮನೆಯನ್ನು "ನೇಯುವವ ಮನೆ" ಎಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.[13] ಶಾಸನಗಳು ನೂಲುದೆರೆ ಮತ್ತು ಮಗ್ಗ ದೆರೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಸರ್ಕಾರ ನೂಲು ಹಾಗೂ ಮಗ್ಗಗಳ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಮನದಟ್ಟಾಗುತ್ತದೆ.[14]

ಹತ್ತಿಯ ಬಟ್ಟೆ ಅಲ್ಲದ ಲಿನೆನ್ (ನೈಲಾನ್) ಮತ್ತು ಉಣ್ಣೆ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ 12ನೇ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನ. ಬರಗಿರಿಯ ಸೋಮನಗೌಡ ರೇಷ್ಮೇ ಬಟ್ಟೆ ಉತ್ಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅವನನ್ನು "ಪಟ್ಟಗಾರ ಕುಲ ಭೂಷಣ" ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.[15]

ಬಟ್ಟೆ ಹೊಲಿಯುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ದರ್ಜಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ದರ್ಜಿಗಳು ದಾರ ಮತ್ತು ಸೂಜಿಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಹೊಲೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ನುರಿತಿದ್ದ ರೆಂಬುದನ್ನು ಸಮಕಾಲೀನ ಆಕರಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.[16] ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಸಂಗತಿ ಯೆಂದರೆ ಇನ್ನಿತರ ಕಸುಬುದಾರರಂತೆ ಇವರು ಕೂಡ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು.[17]

ಕ್ರಿ.ಶ. 1139ರ ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನ[18] ಐದು ನಗರಗಳ ದರ್ಜಿಗಳು ಸಂಘಟನೆಯ (ಪಂಚಪಟ್ಟ ಕುಲ ಸಹಿತರ್ ಅಪ್ಪ ಚಿಪ್ಪಿಗ ಗೊತ್ತಳಿಗಳು) ತಮ್ಮ ಆದಾಯದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಕುಸುಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದುದ್ದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದರ್ಜಿಗಳು ಅನೇಕ ತುಂಡು ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಅಂದವಾಗಿ ಹೊಲೆದು ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿದ್ದರೆಂಬ ಅಂಶ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಬೆಲ್ಲ ಮತ್ತು ಸಕ್ಕರೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉತ್ಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾಣದಿಂದ ಕಬ್ಬಿನ ರಸವನ್ನು ತೆಗೆದು ಬೆಲ್ಲ ಮತ್ತು ಸಕ್ಕರೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಅದೇ ರೀತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಕೈಗಾರಿಕೆಯೆಂದರೆ ಎಣ್ಣೆಯ ಉತ್ಪಾದನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು. ಶಾಸನಗಳು ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸುವವರನ್ನು "ತೆಲ್ಲಿಗರು" ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಐವತ್ತು ತೆಲ್ಲಿಗರ ಕುಟುಂಬಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ.[19] ಅದೇ ರೀತಿ ಬೇಲೂರು ಶಾಸನ ತೆಲ್ಲಿಗರ, ಒಂದು ಸಾವಿರ ಕುಟುಂಬದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ.[20] ಕ್ರಿ.ಶ. 1143 ರ ಕಡೂರು ಶಾಸನ ತೆಲ್ಲಿಗರ ಶಾಸನವನ್ನು 'ತೆಲ್ಲಿನಖಿ' ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಲ್ಲುಗಾಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1145ರಲ್ಲಿ ಅಸಕ್ಕಗಾವುಂಡನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಾಣ ಇಂದಿಗೂ ಇದೆ.[21] ಈ ಕಲ್ಲು ಗಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಸನವು ಕೂಡ ಇದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 3 ರೀತಿಯ ಗಾಣಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳೆಂದರೆ ಕೈಗಾಣ, ಎತ್ತುಗಾಣ ಮತ್ತು ಮೆಟ್ಟುಗಾಣ.[22]

ಕಾಡಿನ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಂದ ಮನೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಗಾಡಿಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಸಲಕರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ದೋಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದೇ ರೀತಿ ಕುಂಬಾರರು ಮತ್ತು ಅವರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆ ಮಡಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಬಳೆ ಮತ್ತು ಮಣಿ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಜನರು ನುರಿತಿದ್ದರು.

7.6 ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೇಲೂರು

ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ವಿತರಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಾಪಾರಿ

ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ದೋರಸಮುದ್ರ ಗುಮ್ಮತೀರ ತಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನವು ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾದ ಬೇಲೂರು, ದೋರಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[23]

ಬೇಲೂರು ಭತ್ತ, ಹತ್ತಿ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದಂತೆ ಅರಸೀಕೆರೆಯು ಸಹ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಹತ್ತಿ, ಶ್ರೀಗಂಧ ಹಾಗೂ ಅಡಿಕೆಯ ಬೆಳೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.[24] ರಾಜಧಾನಿ ಬೇಲೂರಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಳ್ಳಿಗಾವಿಯು ಆಮದು ಮತ್ತು ರಫ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೇಲೂರು ಇತರ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿದ್ದ ಅರಸೀಕೆರೆ, ಬಾಣಾವರ, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಜೊತೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು.

7.6.1 ವ್ಯಾಪಾರದ ಸರಕುಗಳು

ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ಹಲವಾರು ವಸ್ತುಗಳ ಆಮದು ಮತ್ತು ರಫ್ತು ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂತೆಪೇಟೆ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸರಕುಗಳು ಹೀಗಿವೆ. ಭತ್ತ, ಜೋಳ, ಎಳ್ಳು, ಕಡಲೆ, ತೊಗರಿ, ಗೋಧಿ, ಉದ್ದು ಮುಂತಾದ ಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ ಜೀರಿಗೆ, ಸಾಸುವೆ, ಮೆಣಸು, ಶುಂಠಿ, ಅರಿಶಿನ, ಏಲಕ್ಕಿ, ಕೊತ್ತಂಬರಿ, ಈರುಳ್ಳಿ, ಬೆಳ್ಳುಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಹತ್ತಿ, ಹಂಜಿ, ನೂಲು ಸೀರೆ, ಪಚ್ಚವಳಿ ಮುಂತಾದ ಬಟ್ಟೆಗಳು ವಿಳ್ಳೇದೆಲೆ ಸುಣ್ಣ, ಅಡಿಕೆ, ಸಕ್ಕರೆ, ಉಪ್ಪು, ಚಂದನ, ಕುಂಕುಮ ಮುಂತಾದ ಸರಕುಗಳು ಹಣ್ಣುಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಯಿಪಲ್ಯೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ಮಾರಾಟದ ಸರಕುಗಳಾಗಿದ್ದವು.[25]

7.6.2 ಸರಕು ಸಾಗಾಣಿಕೆಯ ಸಾಧನಗಳು

ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಒಂದು ಸ್ಥಳದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಾಧನಗಳು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿದ್ದವು. ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಕುದುರೆ ಎತ್ತು, ಕತ್ತೆ, ಕೋಣ, ಒಂಟೆ, ಆನೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

7.6.3 ನಾಣ್ಯಗಳು

ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿಯೇ ಇತ್ತು. ದಾನದತ್ತಿ ಬಿಡುವಾಗ ಭೂಮಿಯ ಹುಟ್ಟುವಳಿಯನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾದ ಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳಿಗಾಗಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದು ಅದರ ಬಡ್ಡಿಯಿಂದ ಕೈಂಕರ್ಯಗಳನ್ನು ನೆಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಬೇಲೂರಿನ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗದ್ಯಾಣ ಪಣ ಎಂಬ ಎರಡು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹೆಸರು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗದ್ಯಾಣವೇ ದೊಡ್ಡ ನಾಣ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಪಣ. ಅದರ 1/10 ರಷ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಗದ್ಯಾಣ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಎಷ್ಟೋ ವೇಳೆ ಅದನ್ನು ಹೊನ್ನು ಎಂಬ ಪದದಿಂದಲೇ ವ್ಯವಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡು ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲದೆ, ಅಡ್ಡ, ಹಾಗ, ಬೇಳ, ವೀಸ, ಕಾಣಿ ಎಂಬ ಪದಗಳು ನಾಣ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಬಂದಿದೆ. ಇವು ಅವುಗಳ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಪಣದ 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/64 ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸೂಚಿಸುವುದಿದ್ದು ಈ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಮಾಣದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವೇ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

7.6.4 ಅಳತೆ ಮತ್ತು ತೂಕ

ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಯ ಸಾಧನಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಿ.ಶ. ಎಂಟನೇ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಳತೆಯ ಹಲವಾರು ಘಟಕಗಳಿವೆ. ಮಣ, ಪೆರು, ವಾಸ, ಭಂಡಪೆರು ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಭಂಡಪೇರು' ಎಂದರೆ ಒಂದು "ಬಂಡಿಹೊರೆ" ಎಂದ ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ದಾನ್ಯಗಳ ಅಳತೆಗೆ ಕುಲ ಎಂಬ ಸಾಧನ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಕೊಳಗದೊಡನೆ ಅಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 'ಸೊಂಟಿಗೆ' ಎಂಬ ಅಳತೆಯ ಹೆಸರು ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಸೊಂಟಿಗೆ ಎಂದರೆ ಪ್ರಾಯಶಃ 'ಸೌಟು' ರಾಜ ಮಣವು ಪ್ರಮಾಣ ಭೂತ ಅಳತೆಯ ಸಾಧನವಾಗಿತ್ತು.

'ಮತ್ತರ್' ಎಂಬ ಭೂಮಾಪನ ಘಟಕವನ್ನು ಒಣಭೂಮಿ[26] ತರಿ ಜಮೀನು[27] ಮತ್ತು ತೋಟಗಾರಿಕಾ[28] ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಳತೆ ಮಾಡಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಮಾನಗಳ ಮೌಲ್ಯ

ನಿರ್ಣಯ ಇನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಭೂಮಾಪನವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ಕಂಭ ಅಥವಾ ಕಮ್ಮ[29] ಸಲಗೆ[30] ನಿವರ್ತನ[31] ವೇಲಿ[32] ಕೂಲಿ ಭೂಮಿ ಅಥವಾ ಮಣ್ಣು[33] ಮುಂತಾದ ಅಳತೆಯ ಘಟಕಗಳಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

7.6.5 ವ್ಯಾಪಾರ

ದೇಶೀಯ ಮತ್ತು ವಿದೇಶೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡಲಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಂದರುಗಳು ಇದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1178ರ ಶಾಸನ ನಾರಣ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂಕ ವಸೂಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಪಾದಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಜಲಮಾರ್ಗ ಮೂಲಕ ದೂರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಆರು ಖಂಡಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಅವರು ಬೆಲೆ ಬಾಳುವ ಹರಳು, ವಜ್ರ, ಕುದುರೆಗಳು ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ತಳಿಯ ಆನೆಗಳ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1136 ಶಾಸನವು ದೋರಸಮುದ್ರ ಬೇಲೂರು, ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರ ಆಭರಣ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲಣ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ.[34] ಅನೇಕ ಬಂದರುಗಳ ಮೂಲಕ ಇವರು ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಬಜಾರುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹತ್ತಿ ಬಟ್ಟೆ, ಉಣ್ಣೆ ಬಟ್ಟೆ, ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆ, ಆಭರಣ, ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯಗಳು ಭತ್ತ, ಹತ್ತಿ, ಹಣ್ಣು ಮೊದಲಾದ ಅಂಗಡಿಗಳಿಂದ ಕೊಂಡಿದ್ದವು.[35] ಅಂಗಡಿಗಳಿಗೆ ದೇವರ ಹೆಸರು ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅಥವಾ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಹೆಸರುಗಲನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೋರಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂಗಡಿಗಳನ್ನು ಗುಮ್ಮಲೇಶ್ವರದಂಗಡಿ, ಬೊಮ್ಮಲ ದೇವಿಯರಂಗಡಿ, ಕೇತಲ ದೇವಿರಂಗಡಿ, ಬೇಲೂರಂಗಡಿ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.[36] ಬಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಬೆಲೆ ಬಾಳುವ ವಜ್ರಗಳು, ಹವಳ, ಮುತ್ತುಗಳು ಕೂಡ ಮಾರಾಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮಕಾಲೀನ ಆಕರಗಳು ರಾಜ್ಯಾಭ್ಯುದಯವೇ ಈ ವರ್ತಕರ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ.[37]

ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ರಾಜರುಗಳ ಸ್ನೇಹಿತರಂತೆ ಇದ್ದರು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.[38] ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳನ್ನು ನಗರಗಳ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಮೂಲ ಸ್ಥಂಭಗಳೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.[39]

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಮರಣಾನಂತರ ಹೊರಡಿಸಿದ ಕ್ರಿ.ಶ. 1117 ರ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಇಬ್ಬರು ಶೆಟ್ಟಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ನೇಮಿಶೆಟ್ಟಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಶ್ರೇಷ್ಠಿಗಳು ಬೌದ್ಧರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.[40]

7.7 ವರ್ತಕ ಸಂಘ

ವರ್ತಕರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳು ದೇಶೀಯ ಮತ್ತು ವಿದೇಶೀಯ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದವು. ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ತಮ್ಮ ಛಾಪನ್ನು ಒತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಐಯ್ಯಹೊಳೆ ಐನೂರು ಸ್ವಾಮಿಗಳು, ನಾನಾ ದೇಶಿಗಳು, ಶೆಟ್ಟಿಗಳು, ಶೆಟ್ಟಿಗುಟ್ಟರು, ಮುಮ್ಮರಿ ದಂಡರು, ಗವರಗಳು, ಗತ್ರಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಲು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪುಟ್ಟ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು.

ಈ ವೃತ್ತಿಗಳವರು ಉತ್ಪಾದಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬೇಡಿಕೆಯಿರುವ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸುವ ಅಗತ್ಯವಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವೃತ್ತಿಗಳವರು ವ್ಯಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಈ ಹೊಣೆ ಹೊರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಅವರನ್ನು ಇತರರು ಶೋಷಣೆ ಮಾಡುವ ಸಂಭವವಿತ್ತು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಅವರು ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳ ಮೊರೆ ಹೊಕ್ಕರು. ಇದರಿಂದ ಅವರು ಎಷ್ಟು ಫಲ ಪಡೆದರೋ ತಿಳಿಯದು ಅಂತೂ ಉತ್ಪಾದಿತ ವಸ್ತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಿ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಹೊರ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಬೇಡಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ಸಗಟು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಂಡವಾಳ ಶಾಹಿಗಳು ದೊಡ್ಡ ವಾಣಿಜ್ಯದ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದರು. ಅವರು ತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು "ಶ್ರೇಣಿಧರ್ಮ" ಎಂಬ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ನಡೆಸತೊಡಗಿದರು.[41] ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಭಾವಿಯಾಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಏಳು ಅಥವಾ ಎಂಟನೇ ಶತಮಾನದಿಂದ ಅಂದರೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದ ಉನ್ನತಿಗೆ ಬಂದಂತೆ

ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 'ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ' ಕಾಲದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕೃತವಾದ 'ಅಯ್ಯುವೊಳೆ ಐನೂರ್ವ ರೆಂಬ ವರ್ತಕ ಸಂಘ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಅದರ ಮಹತ್ವ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ 'ಅಯ್ಯವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರ' ಸಂಘದ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವಕೋಶದಲ್ಲಿ ನೀಡಿರುವ ವಿವರ ಇಂತಿದೆ.

ಇದು ಪ್ರಾರಂಭತಃ ಅಯ್ಯಾವೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ('ಐಹೊಳೆ') ಬಾದಾಮಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣ, ಚಾಲುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವರ್ತಕರ ಜೊತೆಗೆ ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ವರ್ತಕರು ಈ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಎಂಟನಾಡ ಪದಿನವರ್ತಿರು ಗವರೆಗಳು, ಗಾತ್ರಿಗಳು ಸೆಟ್ಟಿಯರು, ಸೆಟ್ಟಿಗುತ್ತರು, ಅಂಕಕಾರರು, ಬೀರರು, ಬರವಣಿಗರು, ಗಂದಿಗರು, ಗಾವುಂಡರು ಇವರೆಲ್ಲ ಈ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಹಸುಂಬೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಂಡು ಚೇರ, ಚೋಳ, ಮಲಯ, ಮಗಧ, ಕೌಶಲ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಕಾಂಭೋಜ, ಗೌಳ, ಉಳ, ಪಾರಸ, ನೇಪಾಳ ಎಂಬ ನಾನಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ, ನಗರ, ಖೇಡ, ಖರ್ವಡ, ಮೆಡಂಬ ಪಟ್ಟಣ ದ್ರೋಣಾಮುಖ ಸಂವಾಹನವೆಂಬ ದಿಗು ದಂತಿ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಸಂಚರಿಸಿ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವ ಮತ್ತು ಮಾರುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಪಾದಮಾರ್ಗ, ಜಲಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಷಟ್ಬಂಧ ಮಂಡಲಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತರ್ದೇಶೀಯ ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಕುದುರೆ, ಎತ್ತು, ಕತ್ತೆ, ಕೋಣ, ಒಂಟೆ, ಆನೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೀಪಾಂತರಗಳಿಗೆ ಹಡಗುಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಹೋಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವರ್ತಕರು ಬಟ್ಟೆ, ಭತ್ತ, ಹತ್ತಿ, ಸಕ್ಕರೆ, ಗೋಧಿ, ಮೇದಿಕ, ಪುಷ್ಯರಾಗ, ಪದ್ಮರಾಳ, ಹವಳ, ಮರಕತ, ಕರ್ಕತನ, ಚಂದನ, ಕಸ್ತೂರಿ, ಕುಂಕುಮ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅವು ದೊರೆಯುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಂಡು ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿ ಮಾರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಈ ಸಂಘದ ವರ್ತಕರು, ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನ್ನಸತ್ರಗಳು ಮತ್ತು

ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿರುವವರಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ಮಠಗಳಿಗೂ ಉದಾರವಾಗಿ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವವರು[42] ಈ ವಿವರಣೆಯು ಐನೋರ್ವರ ಸಂಘದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮತ್ತು ಅವರು ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ದೇಶಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸದರುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹಾಗೂ ಸರಕುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವಿವರ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಹೆಸರು ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು 'ಸೆಟ್ಟಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ' ಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂಘವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಸದಸ್ಯರ ನಡುವೆ ಅಹಿತಕರ ಸ್ಪರ್ಧೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದು, ಶಿಸ್ತಿನ ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದು ಸದಸ್ಯರ ಸಮಾನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಘವು ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿತ್ತು ತನ್ನದೇ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಕೂಡ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರವಿದ್ದಿತು. ತನ್ನ ಸದಸ್ಯರಿಂದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಡುವ ಹೊಣೆಯು ಸಂಘದ್ದೇ, ಅಧ್ಯಕ್ಷನು ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಭಂಡಾರಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿ ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದನು. ರಾಜನೋ ಅಥವಾ ಅವನ ಅಧೀನ ಅಧಿಕಾರಿಯೋ ಈ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಯಾವುದಾದರೊಂದು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನ ಕೊಡಲು ಇಚ್ಛಿಸಿದರೆ ಅವನು ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ಅಥವಾ ಅಧ್ಯಕ್ಷನ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ಮಂತ್ರಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಬ್ಬರಾಜ ತಿಮ್ಮಪ್ಪನೆನ್ನುವವನು. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ "ಗ್ರಾಮಗಳ ಸೆಟ್ಟಿ ಪಟ್ಟಣ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು" ಮೂಲವೀಸನು ದಾನ ಮಾಡಿದನು.

ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ತಮ್ಮ ಸದಸ್ಯರು ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ತಕರು ಗುಂಪುಗೂಡಿ ಕಾಡುಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭವಿದ್ದರೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಸೊತ್ತುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಾವಲುಗಾರರು ಇಲ್ಲವೇ ಪಾಳೇಯಗಾರರೊಂದಿಗೆ ಕರಾರು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಕಸಬು ಸಂಘಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ವರ್ತಕ ಸಂಘವು ಕಸುಬುದಾರರಿಗೆ ಹಣವನ್ನು ಸಾಲವಾಗಿ ನೀಡಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಮಯದೊಳಗೆ ಪೂರೈಸಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ವರ್ತಕರು ವ್ಯಕ್ತಿಗತವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಅಪಾರವಾದ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಲಾಭದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪುಣ್ಯ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಮೀಸಲಾಗಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಂಪತ್ತಿಗೂ ಮತ್ತು ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕೂ ತಮ್ಮ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

7.7.1 ವರ್ತಕರ ಪ್ರಭಾವ

ಈ ಐನೊರ್ವರ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಸಂಘದ ಶಾಖೆಗಳು ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ತಮಿಳುನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲದೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಾದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅವರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿರುವ ತಮಿಳುನಾಡು ಶಾಸನವೊಂದು ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಸಂಘದ ಪ್ರಮುಖ ವರ್ತಕರು ರಾಜರಿಗೆ ಆಪ್ತರಾಗಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲೂ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಿಕಾರಿಪುರದ 118ನೇ ಶಾಸನವಿರುವ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ ಕಲ್ಯಾಣಚಾಲುಕ್ಯರ ಉಪರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಬಲಿಜಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಇತ್ತು. ಈ ಬಲಿಜಪುರದ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಮೇಚಿ ಸೆಟ್ಟಿ. ಈ ಶಾಸನದ ಧರ್ಮ ಕರ್ತೃ ಐನೊರ್ವರ ಸಂಘದವರು "ವೀರ ಬಣಜಿಗ ಧರ್ಮದ" ರಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದರು. ಭಗವತಿ ದೇವಿಯ ವರಪ್ರಸಾದ ಲಬ್ಧರಾಗಿದ್ದ ಅವರು ಲೋಕ ಪ್ರಸಿದ್ದರು ಕೂಡ. ಅವರು 32 ವೆಲೋಮಗಳ ಹದಿನೆಂಟು ನಗರಗಳ ಅರವತ್ತನಾಲ್ಕು ಯೋಗಪೀಠಗಳ ಮತ್ತು ಆಶ್ರಮಗಳ ಪೋಷಕರಾಗಿದ್ದರು. ಕೃತಯುಗ ಅಂದರೆ ಈ ಜಗತ್ತು ಪ್ರಾರಂಭವಾದಂದಿನಿಂದಲೂ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುವ ಬಣಜಿಗ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ವರ್ತಕರು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವೀರ ಬಣಜಿಗರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಮುದ್ರೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅದು ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ಧಿನಿಯ ಚಿತ್ರದಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು.43 ಅದನ್ನೇ ಅವರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳ ಪಟ್ಟಿಗಳ ಉಂಗುರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವಳಿ ಕಾಳಿ ಪದ್ಮಾವತಿ ಮತ್ತು ಪರಮೇಶ್ವರಿಯ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದುದು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ. ಅದೇ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವರು "ಪಾದಮಾರ್ಗ ಜಲಮಾರ್ಗದೊಳು ಷಟ್ಖಂಡ ಮಂಡಾಳುಗಳಂ ಪೊಕ್ಕು" ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಿಂದ ಒಳ್ಳೆಯ ಆನೆ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಅಮೂಲ್ಯ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಶೃಂಗಾರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಏಳುಖಂಡಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಕೊಂಡು ಮಾರುವ ಕಾಯಕ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪೆಗು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಲಂಕಾಗಳಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಆನೆಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ

ಅನೇಕ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಾಶ್ವಗಳ ತಳಿಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಗೊಳ್ಳದಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯ, ತುರ್ಕಿ, ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಜದಿಂದ ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುದುರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಯಾವ ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಡಗುಗಳು ಭಾರತದ ತೀರಗಳಿಗೆ ಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ವೆಂದು ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಹೇಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಒಳ್ಳೆಯ ಜಾತಿಯ ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ಬೇಡಿಕೆ ಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ವರ್ತಕರು ಅದರಲ್ಲಿ ಬಹುವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

7.7.2 ಸಂತೆಗಳು

ಸಂತೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮಾರುವವರು ಮತ್ತು ಕೊಳ್ಳುವವರು ಒಂದು ಗೊತ್ತಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಗೊತ್ತಾದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರುವುದಕ್ಕೆ ಸಂತೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಸಂತೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಸಂತೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂದರ್ಶಕರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ರಸ್ತೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನೀರು ಮುಂತಾದ ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗುತಿತ್ತು. ಸ್ಥಳೀಯ ವರ್ತಕರು ಮತ್ತು ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸಂತೆಯನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಧ್ಯಕ್ಷನು ಪೌರಸಭಾಧ್ಯಕ್ಷನು ಅಗಿದ್ದನು. ಸಂತೆಗೆ ತಗಲುವ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ದಾಸ್ತಾನುಗಳನ್ನು ಮಾರಿದಾಗ ಅಥವಾ ಕೊಂಡಾಗ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸುಂಕಗಳಿಂದ ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸುಂಕವನ್ನು ನಗದು ಅಥವಾ ಸರಕುಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವಸೂಲು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂತೆಯನ್ನು ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ರೈತರು ಮತ್ತು ವರ್ತಕರು ಒಂದಾಗಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಿಗೆ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಹಲವು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಸಂತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಶ್ರೇಣಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಿಗೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂತೆ ನಡೆಯುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಪೇಟೆ, ಸಂತೆ ಅಥವಾ ಸಂತೇಪೇಟೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಡಗೌಡ ಅಥವಾ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ಒಬ್ಬ ಮಂತ್ರಿಯ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಅಥವಾ ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ವೇದಿಕೆ ಸಂತೆ, ಸಂತೆಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಸಂತೆಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಪ್ರತಿ ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿವೆ. ಈ ಸಂತೆಯನ್ನು ವರ್ತಕರು ನಾನಾ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ

ನೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ವಾರಕ್ಕೊಂದು ಬಾರಿ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದ ಸಂತೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ತಕರು ದಿನ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಹಕರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1382ರ ಬೇಲೂರು ಶಾಸನವು ವಿಜಯನಗರಿ ಹಸ್ತಿನಾವತಿ, ದೋರಸಮುದ್ರ, ಗುತ್ತಿ, ಪೆನುಗೊಂಡ, ಆದವಾನಿ, ಉದಯಗಿರಿ, ಚಂದ್ರಗಿರಿ, ಮೊದಲಾದ 27 ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1218 ರ ಶಾಸನವು ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳನ ರಾಣಿಯಾದ ಕೇತಲದೇವಿಯು ಸೆಟ್ಟಿಯರು ಮತ್ತು ಗೌಡರನ್ನು ಕರೆಯಿಸಿ ಕುಂದವಾಡದಲ್ಲಿ ಸಂತೆಯನ್ನು ನಡೆಯಿಸಬೇಕೆಂಬ ಅಪ್ಪಣೆ ಮಾಡಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮೂರನೇ ನರಸಿಂಹನು ಮನಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಮಂಗಳವಾರ ಸಂತೆ ನಡಯುವಂತೆ ಅಪ್ಪಣೆ ಮಾಡಿದ್ದುದಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಲುಮೂಲೆ ಬಣಜಿಗರು, ನಾನಾ ದೇಶಿಗಳು, ವೀರ ಪಾಂಚಾಲರು ಸಂತೆಯನ್ನು ನಡೆಯಿಸುವುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂತೆಗಳಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ಮಹತ್ತರ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಒಂದು ಸಂತೆಗೆ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಉತ್ತಮ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಈ ಸಂತೆಗಳೇ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದು ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯನ್ನು ಹಾಡಿದವು. ವರ್ತಕರೊಂದಿಗೆ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ನಂತರ ಕ್ರಮೇಣ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಲು ನಗರಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದಿದವು.[44]

ಸಂತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗಡಿಯೆಂಬ ಪ್ರಕಾರ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಸಂತೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಅಂಗಡಿಗಳಿದ್ದು ಸಂತೆಯ ದಿನ ಮಾತ್ರ ತೆರೆದಿರುತ್ತಿದ್ದರೆ ಪೇಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಅಂಗಡಿಗಳು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂಗಡಿಗಳಿಗೆ ಬೊಮ್ಮಲ ದೇವಿಯರಂಗಡಿ, ಕೇತಲ ದೇವಿಯರಂಗಡಿ, ಬೊಪ್ಪದೇವನ ಬಸದಿಯಂಗಡಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಟ್ಟಣದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮೂಲೋದ್ದೇಶ ವರ್ತಕರನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸುವುದು. ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ಯಮವನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸುವುದು. ಈ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ನಾನಾ ವರ್ತಕ ಕುಟುಂಬಗಳು ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಹೀಗೆ ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸುವ ವರ್ತಕರಿಗೆ ಕರ ವಿನಾಯಿತಿಯ ಸೌಲಭ್ಯವಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮದ ಹಿರಿಯರಾದ ಗೌಡರು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಸೀಮಾರೇಖೆಯನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಪೇಟೆ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಸಂತೆ ನಡೆಯಿಸುವುದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಪ್ರಜೆಗಳ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿತು.

ಸಂತೆ ಪೇಟೆ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸರಕುಗಳು ಈ ಕೆಳಕಂಡಂತಿವೆ. ಭತ್ತ, ಜೋಳ, ಎಳ್ಳು, ಕಡಲೆ, ತೊಗರಿ, ಗೋಧಿ, ಉದ್ದು, ಮೊದಲಾದ ಧಾನ್ಯಗಳು ಜೀರಿಗೆ, ಸಾಸುವೆ, ಮೆಣಸು, ಶುಂಠಿ, ಅರಿಶಿನ, ಏಲಕ್ಕಿ, ಕೊತ್ತಂಬರಿ, ಈರುಳ್ಳಿ, ಬೆಳ್ಳುಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಹತ್ತಿ, ಹಂಜಿ, ನೂಲು, ಸೀರೆ ಪಚ್ಚವಳಿ ಮುಂತಾದ ಬಟ್ಟೆಗಳು ವೀಳ್ಯದೆಲೆ, ಸುಣ್ಣ, ಸಕ್ಕರೆ, ಉಪ್ಪು, ಚಂದನ, ಕುಂಕುಮ ಮೊದಲಾದ ಸರಕುಗಳು ಇಂದ್ರನೀಲಿ, ವಜ್ರ, ವೈಡೂರ್ಯ, ಗೋಮುಧಿಕ, ವೈಷ್ಣರಾಗ, ಪದ್ಮರಾಗ, ಮೊದಲಾದ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಹರಳುಗಲು, ಹಣ್ಣುಗಳು, ಕಾಯಿಪಲ್ಯಗಳೂ ಮುಖ್ಯ ಮಾರಾಟ ಸರಕುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಅಳೆಯಲು ಕೊಳಗ, ಬಳ್ಳ, ಮಾನ, ಸೊಲ್ಲಗೆ, ಸೊಂಟಗೆ, ಪಡಿ, ಪಳಿಗೆ, ಮೊದಲಾದ ಅಳತೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹತ್ತಿಯನ್ನು ತೂಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ತೂಕ ಕೂಡ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು ಎನ್ನುವುದು ವ್ಯವಹಾರ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಚುರುಕುಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ವರ್ತಕರಲ್ಲಿಯೇ ಕೆಲವರು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ, ನಾಡಸ್ವಾಮಿ ಮತ್ತು ಮಂಗಳಸ್ವಾಮಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬನೇ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಿದ್ದು ಅದು ಅನುವಂಶಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅತೀ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಮಂಡಲಸ್ವಾಮಿಯ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆ ಇಡೀ ಮಂಡಲವನ್ನೇ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ನಾಡಸ್ವಾಮಿ, ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ, ಮಂಡಲಸ್ವಾಮಿಯರು ಹಿರಿದಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ಹೀಗೆ ಸಂತೆಯಿಂದ ಪೇಟೆಗೆ, ಪೇಟೆಯಿಂದ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ, ಪಟ್ಟಣಗಳಿಂದ ನಗರಗಳಿಗೆ ವಿಕಸಿಸಿದ ವ್ಯಾಪಾರವು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಾರ್ಯ ತತ್ಪರರಾದವರೆಂದರೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ, ಮಂಡಲಸ್ವಾಮಿ ಹಾಗೂ ನಾಡಸ್ವಾಮಿಗಳು ಈ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ರಾಜನಿಗೂ, ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಕೊಂಡಿ ಯಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಬಿರುಸುಗೊಳಿಸುವ ಹಾಗೂ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದರು.

7.7.3 ಬೇಲೂರಿನ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಳ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣವು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುತ್ತ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ದೇವಸ್ಥಾನವು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮತೀಯ ಜೀವನದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ, ಅದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯು ಆಗಿದ್ದಿತು. ಅದು ಪಟ್ಟಣದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು.[45] ಪ್ರಸಿದ್ಧವು ಪವಿತ್ರವೂ ಆದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳಗಳಾಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಹೀಗೆ ಒಂದು ಮತೀಯ ಕೇಂದ್ರ ಅಥವಾ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಒದಗಿಸುವ ಮಾಲೀಕತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯದ ಉದ್ಯೋಗ ನಿರ್ಮಾಣ ಶಕ್ತಿಯು ದಾನದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಬೇಲೂರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು ಆಯಾ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ರಾಜರು ಕೊಟ್ಟ ದಾನ ಹಾಗೂ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಚೋದಿತರಾಗಿ ಇತರರು ನೀಡಿದ ದಾನಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಒಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಅವು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು, ಗಾಯಕರು, ಅಡಿಗೆಯವರು ಹಲವು ಬಗೆಯ ಸೇವಕರು, ಅರ್ಚಕರು, ಲೆಕ್ಕಿಗರು, ನಿರ್ವಾಹಕರು ಮತ್ತು ಗುಮಾಸ್ತರು ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ದೇವಾಲಯ ಸಿಬ್ಬಂದಿಗೆ ಸಂಭಾವನೆಯನ್ನು ಭೂಮಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು, ಅಕ್ಕಿ, ಧಾನ್ಯಗಳು, ಎಣ್ಣೆ, ತುಪ್ಪ, ಬೆಲ್ಲ, ಸಕ್ಕರೆ, ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ಬೆಣ್ಣೆ, ಹೂವುಗಳು, ತರಕಾರಿಗಳು, ಹಣ್ಣುಗಳು, ತೆಂಗಿನಕಾಯಿ, ಅಗರಬತ್ತಿ, ಬಟ್ಟೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದವು. ದೇವಾಲಯದ ಆಚರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ದೇವತಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಈ ವಸ್ತುಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದ್ದಿತು. ಹೀಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದುದು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪಾಲನೆಗೆ ದೇವಾಲಯದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಉದ್ಯೋಗಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸಮಾಜದ ಅನೇಕ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.[46]

ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಅರ್ಥ

ಹೊಯ್ಸಳರು ರೂಪಿಸಿದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವೈಖರಿಯನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿ ಅಥವಾ ವೇಸರ ಶೈಲಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪರ್ಸಿ ಬ್ರೌನ್‌ರ ಪ್ರಕಾರ ಶಿಖರ ಆಕಾರ ವಿಶೇಷ ಮತ್ತು ಅದರ ರಚನಾ ವಿಧಾನಗಳು ಈ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಶೈಲಿಯು ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುದ್ದರಿಂದ ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್‌ರವರು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕರೆದರು. ಇದು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಔನತ್ಯವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಇದು ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಕಲೆಯ ಸತ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೋಪಾನ ಎಂದು ವಿಶ್ವದ ಕಲಾತಜ್ಞರು, ವಿಮರ್ಶಕರು ಸಾರಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಿ ಬಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಅದು ಸಾರುತ್ತಿದೆ.

ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದ ಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಹೊಯ್ಸಳರು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯು ತನ್ನದೇ ಆದ ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಬಹು ಕೋನಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ತಲವಿನ್ಯಾಸ ದಿಂದ ಐದರಿಂದ ಆರು ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಜಗುಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಜಗುಲಿಯು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥವೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಜಗುಲಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಬಂದಿರುವ ಅಲಂಕಾರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಡೆ ಆನೆಯ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಚಿತ್ರಾಕಾರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಗೆಬಗೆಯ ಲತೆಗಳು, ಎಲೆ, ಹೂವುಗಳು, ಹಂಸಲಕ್ಷ್ಮಿಗಳು, ಆನೆ, ಕುದುರೆ ಸಾಲುಗಳು, ಸೈನಿಕರು ಶಿಸ್ತಿನಿಂದ ನಡೆಯುವ ಸಾಲುಗಳು ಇವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಶಿಲಾಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತದ ಕತೆಗಳನ್ನು ಸಾರುವ ಚಿತ್ರಣಗಳೂ ಇವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಜಾಲಾಂದ್ರದ ಕಿಟಕಿಗಳು, ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯವೇ ಶಿಲ್ಪರೂಪ ವನ್ನೆತ್ತಿರುವಂತೆ ಮದನಿಕಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು ವಿವಿಧ ಭಾವಭಂಗಿಗಳನ್ನು ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ.[47] ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು.

1) ಏಕಕೂಟ ದೇವಾಲಯ ಉದಾ: ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ
2) ದ್ವಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯ ಉದಾ: ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಶಾಂತಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ

3) ತ್ರಿಕೂಟ ಚಲ ದೇವಾಲಯ ಉದಾ: ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ
ಕೇಶವ, ಜನಾರ್ಧನ ಮತ್ತು ವೇಣುಗೋಪಾಲಸ್ವಾಮಿ

4) ಚತುರ್ಕೂಟ ದೇವಾಲಯ ಉದಾ: ದೊಡ್ಡಗದ್ದವಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯ
ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ವಿಷ್ಣು, ಕಾಳಿ, ಭೂತನಾಥಸ್ವಾಮಿ

5) ಪಂಚಕೂಟ ದೇವಾಲಯ ಗೋವಿಂದನ ಹಳ್ಳಿಯ ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ
ಈಶಾನ್ಯ ಲಿಂಗ, ವಾಮದೇವ ಲಿಂಗ, ಸದ್ಯೋಜಾರ ಲಿಂಗ, ಅಘೋರೇಶ್ವರ ಲಿಂಗ, ತತ್ಪುರುಷ ಲಿಂಗ

ಹೊಯ್ಸಳ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು

1) ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯ
2) ಹೊರ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದ ಚಿತ್ರಗಳ ಕೆತ್ತನೆ
3) ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ.
4) ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿರುವ ಗೋಪುರ
5) ವಿಶಾಲವಾದ ನವರಂಗ
6) ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಂಬಗಳು
7) ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾದ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಬಳಕೆ

ಇವುಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ (ವೇಸರ) ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ.

ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ

ಬೇಲೂರು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಆರಾಧಕರ ಅತಿಪ್ರಿಯವಾದ ತಾಣವಾಗಿದೆ. ಇದು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ತವರೂರು. ಈ ದೇವಾಲಯವು ಹೊಯ್ಸಳರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲವೆನಿಸಿದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಆಡಳಿತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಂದ ಕ್ರಿ.ಶ. 1117ರಲ್ಲಿ (ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕ 1139 ಹೇವಿಳಂಬಿ) ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ದೇವಾಲಯವು ನಾನಾ ಅಳವಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾ ಇಂದಿನ ರೀತಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಮೂಲತಃ ಇದು ಮೂರು ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಮುಚ್ಛಯವಾಗಿತ್ತು. ವಿಜಯ ನಾರಾಯಣ, ಚೆನ್ನಕೇಶವ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ ಎಂಬ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ

ನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯ ಇಂದು ಉಳಿದಿಲ್ಲ. 'ವಿಜಯ ನಾರಾಯಣ' ದೇವಾಲಯವೇ ಇಂದಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯವೆನಿಸಿದೆ. ಅಂದು ಶಾಂತಲೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ "ಚನ್ನಕೇಶವನಿಗಾಗಿ" ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇವಾಲಯವಾದ ಇದು "ಕಪ್ಪೆ ಚನ್ನಿಗರಾಯ" ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ದೇವಸ್ಥಾನ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಅಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಪುರವಿದೆ. ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೂಲಕ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಎದುರಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯವು ಸುಮಾರು ಐದು ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರವಾಗಿರುವ ಜಗುಲಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಸಾಕಷ್ಟು ಅಗಲವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಬಳಸಿ ಬರುವ ಆ ಜಗುಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವು ಆಗಿದೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗ ಮೂರು ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ನವರಂಗ, ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿಗಿರುವ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಬಾಗಿಲಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕುಗಳ ಕಡೆಗೂ ಎರಡು ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಶುಕ್ರವಾರದ ಬಾಗಿಲೆಂದು ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಸ್ವರ್ಗದ ಬಾಗಿಲೆಂದು ಕರೆಯುವ ವಾಡಿಕೆಯಿದೆ. ನವರಂಗಕ್ಕಿರುವ ಈ ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳ ಮುಂದೆ ಹೊರಗೆ ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಎರಡೆರಡು ಮಂಟಪಗಳು ಅವುಗಳೆದುರಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯ ಕೆಳಗೆ ಇನ್ನೆರಡು ಮಂಟಪಗಳು ಇವೆ.[48]

ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಭಾಗ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ನಮ್ಮನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದರೆ, ಒಳಭಾಗ ಕುಶಲ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯ ಇರುವ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ಮದನ ಕೈ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವು ಒಂದರೊಡನೊಂದು ಸ್ಪರ್ಧೆ ನಡೆಸಿವೆ. ಒಂದರ ಕೈ ಮೇಲೆ ಗಿಳಿ ಕುಳಿತಿದೆ. ಆ ವಿಗ್ರಹದ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಾಕಿರುವ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತಿರುಗಿಸಬಹುದು. ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿಯು ಅಷ್ಟೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸವಿದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ನೂರು ಅಡಿ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಮತ್ತು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತ ಆರು ಅಡಿ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಇದೆ. ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ ಕೆತ್ತಿದ ಅನೇಕ ದೇವತಾ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲು ಮೊಗ್ಗಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇಳಿಬಿದ್ದಿದೆ. ಅದರ ತುದಿಯಲ್ಲಿ

ನರಸಿಂಹಾವತಾರವನ್ನು ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ರೀತಿ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪುವಿನ ಹೊಟ್ಟೆಯಿಂದ ಬಗೆದ ಕರುಳುಗಳು ಕೂಡ ಕಾಣಿಸುವಂತಿದೆ. ನವರಂಗದ ಮುಂಭಾಗದ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ವಿಗ್ರಹವು ಆಳಕ್ಕೆ ಹೋಗದೇ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಸುಕನಾಸಿಯ ದ್ವಾರ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಒಂದು ಆಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗಿರುವ ಸುಂದರವಾದ ವಿಗ್ರಹ ಅದು ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಮುಂದಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಗದಾ, ಪದ್ಮಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಹಸನ್ಮುಖಿಯಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಭಾಗದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದರೆ ಎಲ್ಲ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ಇರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ಅವು ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಕೆಳಗಿನಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ಆನೆಗಳು ಸಿಂಹ ಲಲಾಟಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮಣಿತೋರಣ, ಬಳ್ಳಿಗಳ ಆಕೃತಿಯ ಕೆತ್ತನೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾನಾಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಗೂಡುಗಳು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮತ್ತು ಎರಡು ಗೂಡುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಯಕ್ಷ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಿಡ್ಡ ಕಂಬಗಳೂ ಮತ್ತು ಆ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಕಟಾಂಜನ ಅಥವಾ ಕಂಬಗಳು ಸೂರುಗಲ್ಲುಗಳು. ಹೀಗೆ ಬುಡದಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತ ಬರುತ್ತವೆ. ಕಟಾಂಜನದ ಮೇಲೆ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಒಂದು ಶಿಲಾಪಟ್ಟಿಕೆ ಹಾದು ಹೋಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕ ಆಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೇ ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳ ಕ್ರಿ.ಶ. (1173–1220) ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಆಕಾರವೇ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿತು. ದೇವಾಲಯದ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ "ಯೇಣಿ ನರಸಿಂಹ" ನಿಗೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1173ರಲ್ಲಿ ದಾನ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬಹುಶಃ ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದವು. ಈ ಯೇಣಿ ನರಸಿಂಹನ ಮುಂದೆ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಗರುಡ ಇರುವ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೆಟ್ಟಂತೆ ನರಸಿಂಹನ ಮುಂದೆ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಗರುಡ ಇರುವ

ಗರುಡ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೆಟ್ಟಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1175 ರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳನು ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ವಾಸುದೇವ ತೀರ್ಥ ಎಂಬ ಕಲ್ಯಾಣಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1180ರಲ್ಲಿ ವಾಯುವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನು. 1200ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಅದರ ಹತ್ತಿರ ಪಾಕಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆ ಮಾಡಿಸಿದ್ದನು. ಈ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚನ್ನಕೇಶವ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪೆ ಚನ್ನಿಗರಾಯ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿದ್ದವು. ಇದನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಚಾಲಾಂದ್ರಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಸಿ ಪೂರ್ವ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಬಹುಶಃ ಮರದ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದನು. ಸುಕನಾಸಿಯನ್ನು ನವರಂಗದಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಲು ಬಾಗಿಲನ್ನು ಸೇರಿಸಿದನು. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಯಿತು.[49]

1) ಸುರಸುಂದರಿ ಮತ್ತು ದರ್ಪಣ

ಚೆನ್ನು ಎನಿಸಿದ ಚನ್ನಕೇಶವನ ಸೌಂದರ್ಯದ ದರ್ಪಣದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಬಿಂಬವನ್ನು ಸೇರುತ್ತದೆ. ಬಲಗೈಯ ತರ್ಜನಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಗ್ಗಿ ತಿಲಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವಂತಿದೆ. ವಿಶ್ವ ಸೌಂದರ್ಯ ದರ್ಪಣ ದೃಶ್ಯಮಾನದಂತಿದೆ. ಅವಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಹುಡುಗನು (ಅಥವಾ ಸ್ತ್ರೀ) ಕೋತಿಯನ್ನು ಸೊಂಟದ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಫಲವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವನು. ಚಿತ್ತ ಚಾಂಚಲ್ಯದ ಪ್ರತೀಕವಾದ ವಾನರವು ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದೆ.[50]

2) ಶಕೆ ಸುಂದರಿ

ಇವಳ ಎಡಗೈ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಶುಕಕ್ಕೆ ಹಣ್ಣನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮಾತನ್ನು ಕಲಿಸುತ್ತಿರುವಳು. ಮುಂದಿರುವ ಒಬ್ಬ ಹುಡುಗನು ಮಾತು ಲುಂಗವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಶುಕದ ಕಡೆ ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವನು.

3) ವಸಂತ ಸುಂದರಿ

ಯುವತಿಯು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ವೀಳ್ಯೆಯದೆಲೆ ಹಿಡಿದು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಕೊಳವೆಯಲ್ಲಿ ವಸಂತದ ನೀರನ್ನು ತುಂಬಿ ಪ್ರಿಯನ ಆಗಮನವನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವಳು. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನು ಜೀರ್ಕೊಳವೆಯನ್ನು ತುಂಬುತ್ತಿರುವನು. ಮತ್ತೊಬ್ಬನು ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರೆಯ ತುಂಬ ವಸಂತದ ನೀರನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವನು.

4) ಸುಂದರಿ ಮತ್ತು ಕೋತಿ

ಕೋತಿಯು ಯುವತಿಯ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಎಳೆದುಹಾಕಿ ಹಲ್ಲನ್ನು ಕಿರಿಯುತ್ತಿದೆ. ಆ ಯುವತಿಯು ಅದನ್ನು ಹೊಡೆಯಲು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಮರದ ರೆಂಬೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಳು. ಇದು ಬಲಗೈ ಸ್ತನಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದೆ.

5) ಬೇಡತಿ

ಯುವತಿಯು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬಲಗೈಯಿಂದ ಅಕರ್ಣಾಂತವಾಗಿ ಬಾಣವನ್ನೆಳೆದು ತೋರಣದ ಮೇಲಿರುವ ಎರಡು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಕಡೆಗೆ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿರುವಳು. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸೇವಕಿಯು ಪಳಗಿದ ಜಿಂಕೆಯನ್ನು, ಬಾಣಗಳನ್ನು ತಂದಿರುವಳು.

6) ಕೇಶಬಂಧ

ಯುವತಿಯು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಕೇಶ ಹಿಡಿದು ಎಣ್ಣೆಗಾಗಿ ಬಲಗೈಯನ್ನು ಚಾಚಿರುವಳು. ಅವಳ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವಕಿಯು ಎಣ್ಣೆಯ ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು, ಹೂವಿನ ಹಾರವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಳು. ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬಳು ಕನ್ನಡಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಳು.[51]

7) ಅದ್ಭುತ ನೃತ್ಯ

ಯುವತಿಯು ಡವಣೆಯನ್ನು ಬಗ್ಗಿದ ಕೋಣದಿಂದ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿರುವಳು. ಯುವತಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವು ಮುಂದಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆ, ಕೆಳಭಾಗವು ಬಲಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡಿದೆ. ದೇಹದ ಭಾರ ಬಲಗಾಲಿನ ಮೇಲಿದ್ದು ಎಡಗಾಲನ್ನು ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿದೆ.

8) ವೃಶ್ಚಿಕ ಮತ್ತು ಯುವತಿ

ಸೀರೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ವೃಶ್ಚಿಕವನ್ನು ಕೊಡವಿ ಸೀರೆಯನ್ನು ಎಡತೊಡೆ ಮತ್ತು ಹಿಂದೆ ಹಿಡಿದಿರುವಳು. ವೃಶ್ಚಿಕವು ಪೀಠದ ಮೇಲಿದೆ. ಬಲಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳು ಪದ್ಮ ಫಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಳು, ಎಡಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬಳು ಬಹುಶಃ ಹೂವಿನ ಮಾಲೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಳು.

9) ಕೇಶಪಾಶ

ಯುವತಿಯು ಕನ್ನಡಿ ಹಿಡಿದು ಮುಂಗುರುಳನ್ನು ತಿದ್ದಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವಳು, ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸೇವಕಿಯರು ಗಂಧಪುಷ್ಪಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವರು.

10) ನವರಂಗ

ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಕಂಬಗಳಲ್ಲದೆ, ನಲವತ್ತೆರಡು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದವು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿವೆ. ರಂಗಮಂಟಪದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಎಡಗಡೆಗೆ ಇರುವ 3ನೇಯ ಕಂಬವನ್ನು ಸುತ್ತಲು ತಿರುಗಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದಿತು. ಶುಕ್ರವಾರದ ಬಾಗಿಲ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಕಂಬ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಕೋಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸುಕನಾಸಿ ದ್ವಾರದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಮಧ್ಯ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿನ ಆರನೇಯ ಕಂಬ ಹದಿನಾರು ಕೋಣದ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರವಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಕೋಣದಲ್ಲೂ ಮೂರು ಭಾಗವಾಗಿ ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಛತ್ರಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಕಂಬದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಏಳು ಅಡಿ ಎತ್ತರ, ನಾಲ್ಕು ಅಂಗುಲ ಅಗಲವಿರುವ ಲತಾಪಟ್ಟಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುವುದು. ಇದರ ಪೂರ್ವ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಮೋಹಿತಿ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮೋಹಿನಿಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಹಸ್ತನಾದ ಗರುಡ ಮತ್ತು ಚಾಮರ ಧಾರಿಣಿಯರಿರುವರು. ಆಗ್ನೇಯದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ದಶಾವತಾರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಯೂಳಿಗಳು, ಸಿಂಹದ ದೇಹ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ, ನಾಗ, ಗರುಡ, ಮಯೂರ, ಜಿಂಕೆ, ಗಿಣಿ, ಕೋತಿ, ನಾಯಿ, ವೃಷಭ, ಹಂದಿ, ಕುದುರೆ ಇತ್ಯಾದಿ ತಲೆಗಳುಳ್ಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ.

11) ಮದನಿಕೆ

ಯುವತಿಯು ಲೀಲಾಶುಕವನ್ನು ಎಡಮೊಳ ಕೈ ಮೇಲೆ ಧರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಫಲವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವಳು. ಗಿಳಿಯು ಅವಳ ಹಾರವನ್ನು ಕೊಕ್ಕಿನಿಂದ ಹಿಡಿದಿದೆ. ಶಿರೋಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವಳು, ಬಲತೋಳಿನ ಮೇಲಿರುವ ಬಳೆಯು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು ಹಿಂದಕ್ಕೂ ಮುಂದಕ್ಕೂ ಸುತ್ತಲು ಸರಿಯುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲೂ ಚಾಮರ ಧಾರಿಣಿ ಯರಿರುವರು. ಮೇಲಿನ ಲತಾ ತೋರಣದಲ್ಲಿ ನವಿಲು, ಹಣ್ಣನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿರುವ ಕೋತಿ ಇದೆ.

12) ಭುವನೇಶ್ವರಿ

ಇದರಲ್ಲಿ ಹದಿನೇಳು ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ಮಲ್ಲಯುದ್ಧ, ಕೋಲಾಟ, ಭಾಗವತದ ದರ್ಶನ, ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥೆ, ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅವತಾರಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಮಲವು ಮಗುಚಿ ಹಾಕಿದಂತೆ ಮೂರು ಅಡಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕರ್ಣಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಕಾಣಿಸುವಂತೆ ದಶಭುಜ, ನರಸಿಂಹನು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ತಲೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ.

13) ಚನ್ನಕೇಶವ ವಿಗ್ರಹ

ಈ ವಿಗ್ರಹವು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸುಮಾರು ಮೂರೂವರೆ ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ವಿಗ್ರಹ ಒಂಭತ್ತು ಅಡಿ ಎತ್ತರವು ಅದರ ಮೇಲೆ ಮಕರ ತೋರಣ, ಲತಾ ತೋರಣ, ದ್ವಾದಶ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಸಾಲು ಪ್ರಭಾವಳಿಗಳಿವೆ. ಮೂಲ ಬೇರಾದ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮ, ಶಂಖ, ಚಕ್ರ ಗದೆಗಳಿವೆ. ಚನ್ನಕೇಶವನ ಮುಖವು ಕಪ್ಪೆ ಚನ್ನಿಗರಾಯನ ಮುಖಕ್ಕಿಂತ ಸೌಮ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದರ ಬಲಗಡೆ ಭೂದೇವಿ ಪಾಶಫಲಗಳನ್ನು, ಎಡಗಡೆ ಶ್ರೀದೇವಿ ಫಲಪದ್ಮಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವರು ಇವರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚಾಮರ ಧಾರಿಣಿಯರಿರುವರು. ಕೇಶವನು ಮಣಿ ಮಕುಟ, ಮಕರ ಕುಂಡಲ, ಭುಜ ಕೀರ್ತಿ, ಉಂಗುರ, ಹಾರ, ಕಟಿಬಂದ, ಅಂದಿಗೆ, ಕಾಲುಂಗರ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವನು ಮಕರ ತೋರಣದ ಮೇಲಿನ ಲತಾ ತೋರಣದಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರಗಳಿವೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ದ್ವಾದಶ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ದಿಕ್ಪಾಲಕರಿರುವರು. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಅಂಜಲಿ ಹಸ್ತನಾದ ಗರುಡನಿರುವನು.

14) ಕಪ್ಪೆ ಚೆನ್ನಿಗರಾಯ ದೇವಾಲಯ

ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಶಾಂತಲೆಯು ಕ್ರಿ.ಶ. 1117 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಕೇಶವ, ದಕ್ಷಿಣ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟ ವೇಣುಗೋಪಾಲ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಜಗುಲಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ದ್ವಾರದ ಪಶ್ಚಿಮದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶಾಂತಲೆಯ ಶಾಸನವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ತೆರೆದಿದ್ದ ಮಂಟಪವನ್ನು ಎರಡನೇ ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳನು ಕ್ರಿ.ಶ. 1206ರಲ್ಲಿ ಜಾಲಾಂಧ್ರಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದನು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಷಟ್ಕೋನದ ಮಧ್ಯೆ ಸುದರ್ಶನ ಚಕ್ರ, ದಕ್ಷಿಣ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಉತ್ತರ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶ ಪುಸ್ತಕ ಹಿಡಿದಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ಗರುಡನ ಮೇಲಿರುವ ವಿಷ್ಣು ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಗಜಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಇರುವರು. ವೇಣುಗೋಪಾಲ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಹಿರಣ್ಯ ಕಶಿಪುವಿನ ವಧೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಚನ್ನಕೇಶವನ ವಿಗ್ರಹ ಆರೂವರೆ ಅಡಿ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರ ಅಷ್ಟ ದಿಕ್ಪಾಲಕರು ಇರುವರು. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಗರುಡ ಮತ್ತು ಶಾಂತಲೆಯ ಶಾಸನವಿದೆ.[52]

ಅಧ್ಯಾಯ ಏಳರ ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1) ಕನ್ನಡ ವಿಷಯ ವಿಶ್ವಕೋಶ, 1979 ಪು. 1060
2) ಶ್ರೀವತ್ಸ ಎಸ್.ವಟಿ.- ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂಪದ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳು, ಪುಟ 220
3) ರೈಸ್ 1 ಪುಟ 738
4) ಎಮ್.ಎ.ಆರ್. 1911 ಪುಟ 15 ಪ್ಯಾರಾ 110
5) ಡಿ.ಎಸ್.ಜಯಪ್ಪಗೌಡ- ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಡಲಾಚೆಯ ಸಂಪರ್ಕಗಳು 1983 ಪು 121
6) Half yearly Journal of Mysore University Vol II - 1928
7) ಎ.ಕ. (ಪ.ಅ) ಸಂ-8 ಅಗೊ ಶಾ ಸಂ 132, 134
8) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಸಂ-1 ಅದೇ ಪು 615
9) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಅದೇ ಪು 616
10) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಅದೇ ಪು 616
11) ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ ಅದೇ ಪು 543
12) ಶ್ರೀವತ್ಸ ಎಸ್ ವಟಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂಪದ ಅದೇ ಪು 221
13) EC XI C1 21
14) EC IX CP 66 MAR (1910) p 36
15) HJ MV 11P 215
16) Dharma – 11, 14, 104 p 232
17) ECV Bi 236 VII SK 112
18) EC IX Bi 333 VB1 236
19) K.K.C 1 P 222
20) ECV Ch 151 B.K. 11, No. 144
21) EC III NJ 150 1 A XII p 47
22) ECV Hn 54 VI Kd. 36 ECV A k 172
23) EC IX -ಹಳೇಬೀಡು 328
24) ECV ಹಳೆಯ ಹಳೇ 79
25) ಸುಶೀಲ ಅರಸ್ - ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂಪದ - ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆ ಪುಟ 274

26) ECV AK No 124 p 507. 1. 37 (Text)
27) EC VI Kd. No. 119p. 107, 11, 16, 17 (Text)
28) EC VII (ii) SK No. 97p 180, 149 (Text)
29) EC VI TK No. 45p – 441, 11, 109. 111 (Text)
30) EC VI Kd 96 p. 89. 1. 72 (Text)
31) Sincar.DC. Indian Epigraphy p. 407
32) Appadarai A E C S I 11 P P IV b
33) EC IV GU No. 66p. 118 1, 15 (Text)
34) K.I No. 25 1186 D Ei x 111 p 27
35) EC X 111p 26 J B B R S X P P 259, 282-83
36) EC Vi TK 45
37) EC. VIII Nr. 57
38) EC VII Sh 99
39) S.I.I. IIIX 01 297
40) M A R 1909, p 51 EC 11 Sb 137
41) ಜಯಪ್ಪಗೌಡ, ಅದೇ 1983 ಪುಟ 138
42) ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ 1979 ಪುಟ 22
43) ಗುರುರಾಜ ಆಚಾರ್ ಎಸ್ – ಎಕನಾಮಿಕ್ ಎಂಡ್ ಸೋಸಿಯಲ್ ಕಂಡೀಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪುಟ 132
44) ಸುಶೀಲ ಅರಸ್ – ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂಪದ. ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆ ಪು 272
45) T T D S I No. 192
46) ಕರ್ನಾಟಕ ಚರಿತ್ರೆ ಸಂಪುಟ 2 ಪು 163
47) ಡಾ.ಬಿ. ಮುದ್ದಾಚಾರಿ – ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಪುಟ 337
48) ಡಾ.ಎಚ್. ತಿಪ್ಪೆರುದ್ರಸ್ವಾಮಿ – ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ ಪುಟ 585
49) ಡಾ.ಎಸ್. ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ – ಹೊಯ್ಸಳ – ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ 1965 ಪುಟ. 22
50) ಡಾ. ಎಸ್. ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ – ಅದೇ 1965 ಪುಟ 28
51) ಡಾ. ಎಸ್. ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ – ಅದೇ 1965 ಪುಟ 29
52) ಡಾ. ಎಸ್. ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ – ಅದೇ 1965 ಪುಟ 38

ಅಧ್ಯಾಯ 8
ಉಪಸಂಹಾರ

ಪ್ರಸ್ತುತ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನವು ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. ಹತ್ತರಿಂದ ಹದಿಮೂರನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿನ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೇ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಹಲವು ಮುಖಗಳಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹುಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅಲ್ಲಿನ ಜೀವನ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಕೀರ್ಣವು ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಮಹಾಪ್ರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಪಟ್ಟಣಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ಅಂಶಗಳ ಚರ್ಚೆಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಶೋಧನೆ, ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಣೆಯು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಚರ್ಚಿಸುವಾಗ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸುವ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಉಗಮ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ರೀತಿಯ ವಾತಾವರಣವು ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಪಟ್ಟಣಗಳು ಭೌತಿಕ ಅಂಗಗಳಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದವು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ನಗರ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದ ಒಂದು ಪರಿಶೀಲನೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿಧಾನ ಹಾಗೂ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಾರ್ಗವು ಪರಿಮಾಣಾತ್ಮಕತೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಗುಣಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಪರಿಮಾಣಾತ್ಮಕತೆಯು ವಸ್ತು ವಿಷಯ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಯನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಸರಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗುಣಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನವು ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅವುಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವಾಗ ಅವುಗಳ ಹಂಚಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸುವಾಗ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಾಗ ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಗಮನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಪರಿಮಾಣಾತ್ಮಕ ಮಾಹಿತಿಯ ಅನುಪಸ್ಥಿತಿ ಯಿಂದಾಗಿ ಗುಣಾತ್ಮಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಉದಯದ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ವಿವಿಧ ಅಂಶಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಒಂದನ್ನೊಂದರ ಪರಿಣಾಮ ಎಂದು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಉದಯ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಇಲ್ಲವೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳು ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದವು ಎಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನವು ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳ ಫಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದೆ. ಈ ಅಂಶಗಳು ಅವುಗಳ ಕಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಪರಿಣಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು.

ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ (ಮಿಗುತೆ ಮಾರಲು ಅವಕಾಶವಿರುವ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಉತ್ಪಾದನೆ) ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಉದಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಧಾನ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿಗುತೆಯು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿತ್ತು. ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಿಗುತೆಯನ್ನು ವಿವಿಧ ಮೂಲಗಳಿಂದ ಬಳಕೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ದಾರಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತು. ಕೃಷಿ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಗುತೆಯು ಸಂಭವಿಸಿತು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತೆಗೆ ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳು ಬರುತ್ತಿದ್ದು ದರ ಉಲ್ಲೇಖವು ಇರುವುದರಿಂದ ರೈತನ ಸ್ವಂತ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಪೂರೈಸಿದ ನಂತರ ಉಳಿದ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಆಹಾರಧಾನ್ಯವು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಿತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಅರಸರ ಭಂಡಾರಕ್ಕೆ ಅಧಿಕ ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ವಾಣಿಜ್ಯದ ಅಗತ್ಯ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಇದ್ದುದು ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಹಲವು ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ಉದಯಿಸಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು.

ಮಿಗುತೆಯ ಜೊತೆಗೆ ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಇತರೆ ಅಂಶಗಳು ಸಹಾಯಕವಾದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಭೌಗೋಳಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕಾರಿಯಾದ ಅಂಶವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪರ್ವತ ಗುಡ್ಡಗಳು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಹೆಚ್ಚು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟವು ಮುಂದೆ ಈ ಕೋಟೆಗಳೇ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಗಳೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅವುಗಳ ಹೊರಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗಿನ ಜಲಸಾರಿಗೆ

ಸಂಪರ್ಕದಿಂದಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಯಿತು. ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ ಆ ಸ್ಥಳದ ನಕಾಶೆಯು ಪರಿಗಣನಾತ್ಮಕವಾಗಿತ್ತು.

ನಗರೀಕರಣದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರವು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದಾಗಿ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯು ಅಸ್ಥಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು ಹಾಗೂ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಎಲ್ಲಾ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಉತ್ತಮ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದಾಗಿ ನಗರೀಕರಣ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿದವು. ಉತ್ತಮವಾದ ಸಾರಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವಿಧದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಅಸ್ಥಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶವಾಗಿ ನಗರೀಕರಣವನ್ನು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದವು. ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಬೆಳೆದವು ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರಿಂದ ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಅಸ್ಥಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು.

ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶಗಳು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದವು ಮಿಗುತೆಯ ನಿರ್ವಹಣೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಮರ್ಥ ನಿಭಾಯಿಸುವಿಕೆಯು ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿರತೆ ಹಾಗೂ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವ ಮೂಲಕ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯಕ್ಕೆ ಗಮನ ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕಾರಿಯಾದ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಉದಾರ ನೀತಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಭದ್ರತೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದರು. ಪಟ್ಟಣಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ ರಾಜರು, ಮಂತ್ರಿಗಳು, ದಂಡನಾಯಕರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇತರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ನಿದರ್ಶನಗಳಿದ್ದವು. ಇವೆಲ್ಲರೂ ಹಲವು ವಿಧದಲ್ಲಿ ನಗರ ಚಟುವಟಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಗಿ ಯುದ್ಧವು ಸಹ ನಗರೀಕರಣದ ಅಂಶವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೆ ಅದು ಸಕಾರಾತ್ಮಕವಾಗಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಕಾರಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದಿತು.

ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಂಶಗಳುಕೂಡ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮಠಗಳು ಹಾಗೂ ಆಶ್ರಮಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಜನರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಡೆಗೆ ಆಕರ್ಷಿಸಿದವು. ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಬೆಳೆದವು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಜನರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಡೆಗೆ ಸೆಳೆದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಬೆಳೆದವು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಪುರಗಳು ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ ಹಲವಾರು ನಿದರ್ಶನಗಳಿದ್ದವು. ಇದು ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಇದರಿಂದ ಇವುಗಳು ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾದವು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣಗಳ ರಚನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ಉಪಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹೊರತಾಗಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಪಟ್ಟಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳು ಬೇರೆ ಪಟ್ಟಣಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳನ್ನು ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಅನೇಕ ಆಸ್ತಿಗಳಾದ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಅವುಗಳು ಬೆಳೆಸಿದವು. ಈ ಪಟ್ಟಣ ಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ತಕರು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳ ಬಳಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಲು ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಬಹುದು. ವಾಣಿಜ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಒಂದು ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವೆಂದರೆ ಅದು ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ತೀರಗಳ ಮೇಲೆ ನೋಡಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳು ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ.

ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವರೂಪದ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಗಳು, ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಸೇನಾ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳು ಕೋಟೆಯ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿ ಉದಯಿಸಿದವು. ಅವುಗಳ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿದ್ದು ದೊಡ್ಡ ಮೂರ್ತಿಗಳು (ದೇವತೆಗಳು) ಮಠಗಳು ಹಾಗೂ ಆಶ್ರಮಗಳ ಆಶ್ರಯ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳು ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳಗಳು ಆಗಿದ್ದವು. ನಗರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಪಾತ್ರವೂ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮಹತ್ವವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದವು.

ಮೂರನೆಯದಾಗಿ ನಗರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದಾಗಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಾದ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಆದರೆ ಆ ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ಸಮಾನವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಭಿನ್ನತೆಯು ಪ್ರಮಾಣ ಹಾಗೂ ಗಾತ್ರಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿನ ಭಿನ್ನತೆಯು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದುದ್ದಕ್ಕೂ ಹರಡಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಜೋಡಣೆ ಅಥವಾ ಹಂಚಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ನಗರ ರಚನೆಯೊಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ನಗರ ರಚನೆಯು ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿತ್ತು ಇದರ ಅಧ್ಯಯನವು ಎರಡು ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಹಂಚಿಕೆ ಎರಡನೆಯದೆಂದರೆ ಪಟ್ಟಣವೊಂದರ ಒಳರಚನೆ, ಅಂದರೆ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವು ದೇವಾಲಯಗಳು, ಅರಮನೆಗಳು, ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ರಸ್ತೆಗಳು, ಮನೆಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಅದರೊಳಗಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪಟ್ಟಣದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅದೊಂದು ರೀತಿಯ ಜೋಡಣೆ ಅಥವಾ ರಚನಾ ವಿಧಾನವಾಗಿತ್ತು.

ಒಂದು ಪಟ್ಟಣದ ಗಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ಅದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ಮಾದರಿಯ ಅಧ್ಯಯನವು ಗುಣಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಮೂರ್ತವಾಗಿ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳು ಮಾಡಿದ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಸಾಂಧ್ರತೆಗಳನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಗರ ರಚನೆಯು ವಿವಿಧ ಸ್ಥರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತು. ಕೆಳವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಿದ್ದವು. ಈ ವಸಾಹತುಗಳು ದೊಡ್ಡ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿರದಿದ್ದರು ಅವು ನಗರ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪರಿಸರದ ಮಧ್ಯೆ ಇದ್ದರು ಬಹಳ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯ ವಸಾಹತುಗಳು ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಮೇಲೆ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಅವುಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣಗಳು ವೈಶಿಷ್ಟತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವು ಕೇವಲ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ಕಾರ್ಯ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿಯ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಮುಖ ವೈಶಿಷ್ಟತೆಯೇನೆಂದರೆ ಕೋಟೆಯಾಗಿದೆ ಆಗ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಅಥವಾ ನೈಸರ್ಗಿಕ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರೆಯುವಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೃತಕ ಹಾಗೂ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕೋಟೆಗಳೆರಡನ್ನು ರಕ್ಷಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಹಳೇಬೀಡು ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತ ಬೆಳೆದಿತು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಒಳರಚನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕೋಟೆಯ ಹೊರಪದರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಅದರ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಾನದವರೆಗೂ ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ರಾಜರ ಅರಮನೆ,

ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಸ್ಥಳ, ರಸ್ತೆಗಳು, ಮನೆಗಳ ಸಾಲುಗಳು, ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಭವ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದವು.

ನಾಲ್ಕನೆಯದಾಗಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಉತ್ತಮವಾದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಅಧ್ಯಯನದ ಈ ಅಂಶವು ಪಟ್ಟಣ ಸಭೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಕರ್ತವ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಪಟ್ಟಣಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಸಭೆಗಳು ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸದಸ್ಯರ ಮುಖಾಂತರ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು.

ಪುರಸಭೆಗಳು ನಗರ ಸಭಾ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಸಭೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಹಲವಾರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಹಲವು ಕೇರಿಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು ಎಂಬ ಅಂಶ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯೆಂಬ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿಯಿದ್ದನು. ಅವನು ಪಟ್ಟಣದ ಪಾಲಕನಾಗಿದ್ದನು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೃತ್ತಿದ ಸಂಘದ ಪ್ರಮುಖ ಸದಸ್ಯನನ್ನು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಹುದ್ದೆಯ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಆಯ್ಕೆಯ ಮುಖಾಂತರ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಾಸನಗಳು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಗಳನ್ನು ಮೂಲಸ್ಥಂಭ ಅಥವಾ ರಾಜ್ಯದ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕೆ ಕಂಬದಂತೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುವವರು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯು ಕಾರ್ಯಾಂಗ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಾಂಗದ ಎರಡು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಅವನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಭಾವನೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನು.

ಐದನೆಯದಾಗಿ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅವನ ಪಾತ್ರವು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ನಗರಳು ಉತ್ಪಾದನೆ ಹಾಗೂ ಹಂಚಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಪಟ್ಟಣ

ವಾಸಿಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಕಸುಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಯು ನಗರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ದಾರಿಯಾಯಿತು.

ಕೃಷಿಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು, ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು, ಕರಕುಶಲ ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಜವಳಿ ಉದ್ಯಮ ಹಾಗೂ ಮೀನುಗಾರಿಕೆಯಂತಹ ಹಲವು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದವು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳಿಂದಾಗಿ ಆಂತರಿಕ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಗಳೆರಡು ವಿಸ್ತಾರವಾದವು.

ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘದ ಅಸ್ಥಿತ್ವವಾಗಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಈ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದವು. ಆಗ ಎರಡು ರೀತಿಯ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳಿದ್ದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘ ಹಾಗೂ ವರ್ತಕ ಸಂಘ.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪಾಂಚಾಲರು ಅಥವಾ ವೀರ ಪಾಂಚಾಲರು ಕೈಕೊಳರು ಗಾಣಿಗರು, ಕುಂಬಾರರು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳಿದ್ದವು. ನಗರೀಕರಣದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವೃತ್ತಿಸಂಘಗಳು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದವು. ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರು ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದವರಿಂದ ಬಿರುದು ಬಾವಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದರು. ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಅವರಿಗೆ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳ ಪಾತ್ರಕ್ಕಿಂತ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳು ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳ ರಚನೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು.

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡವು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಹಲವು ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳೆರಡು ಆ ಕಾಲದ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳು ಪೌರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದವು. ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇವುಗಳು ಹಲವಾರು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು.

ಆರನೆಯದಾಗಿ ನಗರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ನಗರ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆಯು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಾಗಿದೆ. ನಗರವು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಅದರ ಸ್ವರೂಪವು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿತ್ತು. ನಗರ ಸಂಯೋಜನೆಯು ವಿವಿಧ ಗುಂಪುಗಳು ಜಾತಿಗಳು ಹಾಗೂ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ನಗರ ಸಮಾಜವು ಮುಕ್ತವು ಹಾಗೂ ಸಡಿಲವು ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸ್ಥಿತಿಸ್ಥಾಪಕತೆ ಸಾಧ್ಯವಿತ್ತು.

ಪಟ್ಟಣದ ಜನ ಸಂಯೋಜನೆಯು ಉನ್ನತ ಶ್ರೇಣಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿರ್ಬಂಧಗಳು ಸಡಿಲಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನೆಂದರೆ ವಸತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಗುಂಪುಗಳು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನಗರದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯು ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋಯಿತು.

ನಗರ ಸಮಾಜದ ಸಡಿಲ ಸ್ವರೂಪವು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಜಾತಿ ವರ್ಗ ಅಥವಾ ಗುಂಪಿನ ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಸುಧಾರಿಸಿದುದರ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೆಳಜಾತಿಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಶ್ರೇಣಿಯ ಹಲವಾರು ಸ್ಥರಗಳನ್ನು ಹತ್ತುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ಇದು ಸಂಘರ್ಷ ಹಾಗೂ ಗಲಭೆಗೆ ಅವಕಾಶವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ಸಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಅರಸರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳು ರಿಯಾಯಿತಿಗಳು, ಸವಲತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಗೌರವಾಧಾರಗಳನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಗಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೆಳಜಾತಿಗಳು ಸಮನಾದ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದವು.

ಗ್ರಂಥಸೂಚಿ
ಮೂಲ ಆಧಾರಗಳು

Epigraphy

- Annual Reports of the Archaeological Survey of India 1887 onwards
- Annual Reports of the Archaeological Department 1906 onwards
- Annual Reports of Indian Epigraphy 1964 onwards
- Annual Reports of South Indian Epigraphy 1887 onwards
- Annual Reports of Epigraphy Madras
- Andhra Pradesh Government Archaeological Series Hyderabad Select Stone Inscriptions
- Corpus Inscriptions Indiacarum Vol. IV (Ed) by Mirashi V.V.Ootacamund 1955
- Desai P.B. (Ed) A Corpus of Inscriptions in the Kannada Districts of Hyderabad State, Hyderabad 1958. Desai P.B. (Ed) Sasana Parichaya.
- Descriptive list of Kannada Stone Inscriptions Examined by Research Institute (Ed) by Annigeri A.M. and Joshi B.R. Dharwar 1961.
- Desai P.B. Jainism in South India and some Jaina Epigraphy – Sholapur, 1957.
- Epigraphia Carnatica Vols 1 to 16 Bangalore 1980 onwards.
- Epigraphica Carnatica (Revised Edition) volumes 1 to 9 Kannada Adhyana University of Mysore 1892 onwards.

Epigraphia India

- Elliot Sir. Walter Collection of South Indian Inscriptions Vol. 11 Kannada and Other Dynastics.
- Fleet John Faithfull. Pali Sanskrit and Old Canarese Inscriptions from the Bombay Presidency, etc. London 1878.
- Hyderabad Archaeologial Reports Indian Antiquary Bombay 1872-1923.
- Karnataka Inscriptions Vol. 1 to 3 (Ed) R.S. Panchamukhi Vol. 4, (Ed) A.M. Annigeri Vol.5, (Ed) P.B. Desai Vol.6 (Ed) Gopal, Dharwar, 1941, 1961.
- Kundangar K.G. (Ed) Inscriptions in Northern Karnataka and Kolhapur State, Kolhapur 1939.
- Rangacharya V.A. Topographical List of the Inscription of Southern India Vols. 1 to 3. Madras, 1919.
- South Indian Inscriptions Archaeological Survey of India Vols. III, VII, VIII, IX, XV, XX, 1890 onwards.
- Srikanta Sastry S. Sources of Karnataka History Vol.1 Mysore, 1946.

ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪುಸ್ತಕಗಳು

- Appadoraj A. – Economic Conditions in Southern India, Madras, 1936.
- Basavaraja K.R. – History and Culture of Karnataka Dharwar, 1984.
- Bhandarkar R.G. – Early History of the Deccan 3rd Edition, Calcutta, 1928.
- Bulher G. – Indian Palaeography Calcutta, 1959.
- Chidananda Murthy M. – Kannada Sasanagala Samskritika Adhyayana (A.d. 450-1150), Mysore 1966

- Chandrasekhara Sastri – Economic Conditions under the Hoysalas, Half Yearly Journal of the Mysore University Vol. 11, No.2, Mysore, 1928.
- Coelho, William-Hoysalavamsa Bombay, 1950.
- Karmarkar A.P. – Administrative Machinery in Medieval Karnataka QJMS XXX VIII PP. 435-52, Bangalore 1941.
- Krishna Rao M.V. – The Gangas of Talkad, Madras 1936.
- Krishna Rao M.V. and Keshava Bhat M. – Karnataka Itihasa Darshana, Bangalore, 1970.
- Krishna Sastri H. – The Hoysalas in and beyond Mysore. QJMS Vol. II, Madras, 1911.
- Krishna Swamy Aiyangar S. Rajendra – Hindu State in Southern India CH XVIII or Vol. III of the Cambridge History of India Cambridge, 1928.
- Kuppaswamy G.R. – Economic Conditions in Karnataka, Dharwar, 1975.
- Kuppuswamy Aiyangar, G.R. – Kalachuryas of Kalyani and their Times Unpublished Thesis, Mysore University, 1955.
- Leela Shantakumari S. – History of the Agraharas of Karnataka, Madras.
- Mahalingam T.V. – South Indian Polity Madras, 1955.
- Mahalingam T.V. – The Banas in South Indian History JIH for 1951 Trivandrum 1951.
- Mastivenkatesha Aiyangar – Popular Culture in Karnataka, 1937.
- Mugali R.S. – The Heritage of Karnataka, Bangalore, 1946.
- Nanjundayya H.V. and Anantha Krishna Iyet, - The Mysore Tribes and Castes Vol. II, 1928.
- Narasimhamurthy A.V. – The Coins of Karnataka, Mysore 1975.
- Nagaraja Rao C.K. – Pattamahadevi Shanthale, Bangalore.

- Nagaraja Rao C.K. – Veera Ganga Vishnuvardhana, Bangalore, 1992.
- Nilakanta Sastri K.A. – A History of South India Madras, 1955, (Revised Edn), 1965.
- Nilakanta Sastri K.A. – The Cholas (2nd Edn) Madras, 1955.
- Panchamukhi Vidyartna R.S. and Lakshminarayana Rao N – Dynastics of Karnataka Dharwar, 1946.
- Panchmuki, R.S. – Archaeology of Karnataka, Dharawar, 1953.
- Panukkar K.M. – Essential Features of Indian Culture, Bombay, 1964.
- Ramesh K.V. – History of South Kanara, Dharwar, 1970.
- Rice B. Lewis – Mysore and Coorg. Gazetter, Bangalore 1876-78.
- Rice – Mysore Gazateer. West Minister, 1897.
- Seletore B.A. – Ancient Karnataka Vol. I History of Tuluva, Poona, 1963.
- Saletore B.A. – Ancient Indian Political Thought and Institutions, Bombay, 1963.
- Settar S. – The Hoysala Temples, Dharwar, 1992.
- Setter S. – Inviting Death, Dharwar, 1986.
- Sircar D.C. – Studies in the Geography of Ancient and Medieval India, New Delhi.
- Srikantaiya S. – The Hoysala Empire QJMS Vol. VII PP. 292-310 and Vol VIII PP. 61-76, Bangalore 1917.
- Srikantasastry S. – Sources of Karnataka, History Vol. I Mysore, 1940.
- Shivanna K.S. – A Critique of Hoysal Polity, Mysore 1988.
- Sheik Ali B (Ed) – The Hoysala Dynasty, Mysore, 1972.
- Venkataraman, K.R. – The Hoysalas in the Tamil Country.
- Yazdani G. (Ed) – The Early History of Deccan Voes, 1-2, Bombay, 1960.

ಕನ್ನಡ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥಗಳು

- ಅಣ್ಣಿಗೇರಿ ಎಂ.ಎಂ. ಮತ್ತು ಮೇವುಂಡಿ ಮಲ್ಲಾರಿ - ಶಾಸನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಚಯ, ಧಾರವಾಡ –1956.
- ಅಣ್ಣಿಗೇರಿ ಎಂ.ಎಂ. ಮತ್ತು ಆರ್. ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿ- ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹ, ಬೆಂಗಳೂರು- 1975.
- ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆ - ಸಂ–1 ದಿವಾಕರ್.ಆರ್.ಆರ್. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ–1970.
- ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಷಯ ವಿಶ್ವಕೋಶ – ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ–1977.
- ಡಾ|| ಕೃಷ್ಣ ಎಂ.ಎಚ್. – ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಚರಿತ್ರೆ – 1977 (ಸಂ–3) ಬೆಂಗಳೂರು.
- ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಎಂ.ವಿ. ಮತ್ತು ಕೇಶವ ಭಟ್ಟ – ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ದರ್ಶನ – ಕರ್ನಾಟಕ ಸಹಕಾರಿ ಪ್ರಕಾಶನ ಮಂದಿರ, ಬೆಂಗಳುರು–1970.
- ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ ಎಂ. – ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ.
- ಜಯಪ್ಪಗೌಡ ಡಿ.ಎಸ್. – ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಡಲಾಚೆಯ ಸಂಪರ್ಕಗಳು ಶುಭೋಧಯ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು–1983.
- ಜೋಶಿ ಎಸ್.ಬಿ. – ಕನ್ನಡ ನೆಲೆ, ಧಾರವಾಡ–1952.
- ತಿಪ್ಪೇರುದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಎಚ್ – ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ, ಮೈಸೂರು –1961.
- ಡಾ.ದೇಸಾಯಿ ಪಾಂಡುರಂಗರಾಯರು – ಶಾಸನ ಪರಿಚಯ, ಧಾರವಾಡ–1956.
- ನರಸಿಂಹಚಾರ್.ಆರ್ - ಶಾಸನ ಪದ್ಯಮಂಜರಿ (ಕ್ರಿ.ಶ. 700–1465) ಬೆಂಗಳೂರು–1923.
- ನೇಮಿಚಂದ್ರ - ಲೀಲಾವತಿ ಪ್ರಬಂಧಮಂ - ಶಾರದಾ ಮಂದಿರ, ಮೈಸೂರು–1966.
- ಪಂಚಮುಖಿ ಆರ್.ಎಸ್. – ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳು, ಧಾರವಾಡ–1953.
- ಪಂಚಮುಖಿ ಆರ್.ಎಸ್. – ಕರ್ನಾಟಕ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಬೆಂಗಳೂರು– 1952.

- ಪಂಚಮುಖಿ. ಆರ್.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮಿ ನಾರಾಯಣರಾವ್ – ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು ಸಂ–1, ಧಾರವಾಡ – 1946.
- ಮೇವಾಡಿ ಮಲ್ಲಾರಿ – ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹ, ಬೆಂಗಳೂರು – 1975.
- ಮುಗುಳಿ ಆರ್.ಎಸ್ – ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ, ಮೈಸೂರು – 1960.
- ರಮೇಶ್ ಕೆ.ವಿ. – ತುಳುನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳೂ – 1978.
- ರಮೇಶ್ ಕೆ.ವಿ. – ಕರ್ನಾಟಕ ಶಾಸನ ಸಂಹಿತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು– 1971.
- ರಘುನಾಥ ಭಟ್ಟ ಎಚ್.ಆರ್. (ಸಂ) – ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಕಲೆ – ಭಾರತೀ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು–1977.
- ಶಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ ಆರ್. – ಕರ್ನಾಟಕದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು–1982.
- ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ.ಎಸ್–ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ–1965.
- ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ ಎಸ್ – ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮೈಸೂರು 1975.
- ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಮೂರ್ತಿ ಎಂ.ಆರ್. – ಭಕ್ತಿ ಭಂಡಾರಿ ಬಸವಣ್ಣನವರು, ಬೆಂಗಳೂರು–1936.
- ಹಿರೇಮಠ ಬಿ.ಆರ್. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ವರ್ತಕರು ಪ್ರಸಾರಾಂಗ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಧಾರವಾಡ–1936.
- ಡಾ. ಹಿರೇಮಠ ಆರ್.ಸಿ. ಮತ್ತು ಪ್ರೊ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ – ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸಂಪದ, ಧಾರವಾಡ–1968.

ಹೊಯ್ಸಳರ ವಂಶಾವಳಿ

- ಸಳ
  - ನೃಪಕಾಮ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1000–1045)
    - ವಿನಯಾದಿತ್ಯ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1045–1098)
      - ಎರೆಯಂಗ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1098–1100)
        - ಒಂದನೇ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1100–1108)
        - ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1108–1152)
          - ಬಲ್ಲಾಳದೇವ
          - ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1152–1173)
            - ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1173–1220)
              - ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1220–1235)
                - ಸೋಮೇಶ್ವರ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1235–1253)
                  - ಮೂರನೆಯ ನರಸಿಂಹ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1253–1292)
                    - ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1292–1342)
                      - ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1342–1346)
                  - ರಾಮನಾಥ (ಕ್ರಿ.ಶ. 1253–1295)
        - ಉದಯಾದಿತ್ಯ

ಗೆಜಟಿಯರ್ ಮತ್ತು ನಿಘಂಟುಗಳು

ಹಯವದನರಾವ್, ಮೈಸೂರು ಗೆಜಟಿಯರ್ ಸಂ 1 ರಿಂದ 5.1930.

Epigraphia Glossary – Sircar. D.C.

ಸೂರ್ಯನಾಥ ಕಾಮತ್. ಸಂ. ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಗೆಜಟಿಯರ್.

ಭಾಗ 1 : ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ

ಭಾಗ 2 : 1982

ಕಿಟಲ್ – A Kannada English Dictionary Mangalore, 1984

ಕಿಟಲ್ – Kannada English Dictionary, Vol. I to IV, Madras, 1968

ಕನ್ನಡ ನಿಘಂಟು – ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್, ಬೆಂಗಳೂರು (1970–80)

ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್. ಮೈಸೂರು ಗೆಜಟಿಯರ್ 1987.

ಇಂಗ್ಲೀಷ್ – ಕನ್ನಡ ನಿಘಂಟು ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ – 1994

JOURNALS

Annuals of Bhandarkar Oriented Research Institute, Poona

Half Yearly Journals of the Mysore University, Indian Antiquary.

Indian Historical Quarterly

Indian History Congress (Proceedings) Journal of Indian History

Journal of Bombay Branch of Royal Asciatic Society

Journal of Karnataka University Humanities and Social Sciences, Number.

Journal of Historical Studies

Journal of Historical Society University of Mysore

Journal of Indian Research Institute

Journal of Modern Review

Quarterly Journal of Mythic Society, Bangalore

Quarterly Journal of Andhra Historical Society

KEY TO ABBREVIATIONS

A. Books and Journals

E.C.	-	Epigraphica Carnatica
E.I.	-	Epigraphia Indica
I.A.	-	Indian Antiguary
J.I.H.	-	Journal of Indian History
M.A.R.	-	Mysore Archaeological Reports
Q.J.M.S.	-	Quarterly Journal of Mythic Society
S.I.I.	-	South Indian Inscriptions

B. Taluqs

A.G.	-	Arkalgud
A.K.	-	Arsikere
Bl	-	Belur
Bn	-	Bangalore
BP	-	Bowringpet
Cd	-	Chitradurga
Cg	-	Coorg
Ch	-	Chamarajanagar
Ci	-	Chikkanayakanahalli
Cm	-	Chikkamagalur
Cn	-	Channaraya Pattana
Cp	-	Channapatna
Db	-	Doddaballapur
Gu	-	Gundlupet
Hd	-	Heggadadevanakote
Hi	-	Honnalli
Hn	-	Hassan
Hr	-	Hiriyur

Kd	-	Kadur
Ki	-	Kolar
Kn	-	Kanakanahalli
Kr	-	Krishnaraja Pet
Md	-	Mandya
Ng	-	Nagamangala
Nj	-	Nanjangud
Nl	-	Nelamangala
Sa	-	Sagar
Sb	-	Sorab
Sb	-	Shravanabelagola
Sh	-	Shimoga
Si	-	Sira
Sr	-	Srirangapatna
Tk	-	Tarikere
Tm	-	Tumkur
Tn	-	T.Narasipur
Tp	-	Tiptur
Yd	-	Yedatore
Yi	-	Yalandur

ದೇವಾಲಯದ ರಸ್ತೆ, ಬೇಲೂರು